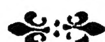
समाजधर्म

[भगिनी निवेदिता यांच्या Religion & Dharma
या नांवाखालीं प्रसिद्ध झालेल्या
कांहीं निबंधांचा अनुवाद.]

साने गुरुजी

प्रथमावृत्ति १९४३
द्वितीयावृत्ति १९४४

किंमत १२ आणे

प्रकाशक:—

दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर,

५२९, सदाशिव, पुणें

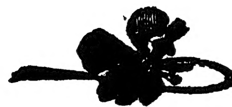
क:—

अनंत कृष्ण कुलकर्णी,

आनंद प्रिंटिंग प्रेस,

१८२, सोमवार, सातारा.

अनुक्रमणिका

साने गुरुजी यांचें वाङ्मय

कादंबऱ्या

१ तीन मुलें
२ श्यामची आई
३ श्याम, खंड १ ला
४ श्याम, खंड २ रा
५ धडपडणारी मुलें
६ क्रांति
७ पुनर्जन्म
८ आस्तिक
९ सती
१० गोड शेवट
११ रामाचा शेला

कथासंग्रह

१२ विश्राम
१३ त्रिवेणी
१४ गोड गोष्टी भाग १ ते १०
१५ सोन्यामारुती
१६ सोनसांखळी
१७ जीवनप्रकाशन

प्रबंध

१८ राष्ट्रधर्म
१९ समाजधर्म
२० भारतीय संस्कृति
२१ खेड्यांत जाऊन काय कराल?
२२ स्वदेशी समाज
२३ कला व इतर निबंध
२४ संस्कृतीचें भवितव्य
२५ कला म्हणजे काय?
२६ गीताहृदय
२७ गौतमबुद्ध
२८ स्वराज्य संस्थापक श्रीशिवराय

चरित्रें

२९ नामदार गोखले
३० ईश्वरचंद्र विद्यासागर
३१ इतिहासाचार्य राजवाडे
३२ बेंजामिन फ्रँकलिन
३३ शिशिरकुमार घोष
३४ रवींद्रनाथ टागोर
३५ विनोबाजी भावे
३६ देशबंधु दास

नाटकें

३७ अस्पृश्योद्धार
३८ निळा पक्षी
३९ तें आपलें घर

काव्य

४० पत्री
४१ स्त्रीजीवन भाग १
४२ स्त्रीजीवन भाग २

समाजधर्म

समाज   : १ :

ख्रिस्ती लोकांच्या चर्चमध्यें त्यांच्या प्रार्थनेच्या वेळीं जावें म्हणजे युरोपीयन लोकांची संघटनाशक्ति, त्यांचें सहकार्यचातुर्य, त्यांचा व्यवस्थितपणा, त्यांची टापटीप या सर्व गुणांचा आपल्या मनावर खोल ठसा उमटल्याशिवाय राहणार नाहीं. ख्रिस्ती धर्मांतील धर्मविचार हिंदुधर्मांतील अत्यंत संपन्न व परमोच्च विचारांसमोर पोरकट दिसतील, अर्धवट दिसतील, खालच्या पायरीचे दिसतील; परंतु त्यांच्या प्रार्थनेंतील गंभीरता, सुंदरता, उठावदारपणा या गोष्टी आपल्याकडे दिसणार नाहींत. या बाबतींत आपण त्यांच्याशीं तुलनेस उभें राहूं शकणार नाही.

सर्वच ख्रिश्चन मंदिरांत इतकी गंभीरता व सहृचरता असते असें नाहीं. लॅटिन लोकांच्या चर्चपेक्षां इंग्लंडमधील प्रॉटेस्टंट चर्चमधील प्रार्थना अधिक साधी, अधिक सुंदर व अधिक गंभीर असते लॅटिन चर्चवर आशियांतील धार्मिक आचारांचा व विधींचा अधिक पगडा बसलेला आहे. रोमनचर्चमध्यें धर्मोपदेशक एकटाच प्रार्थना म्हणतो व बाकी सारे गुडगे टेंकतात व मुके असतात. आपल्याकडे उपाध्याय एकटाच स्वत: ज्याप्रमाणें सारे मंत्र वगैरे म्हणतो तसेंच हें. सामुदायिक प्रार्थना हा युरोपनें लावलेला फारच मोठा शोध आहे यांत शंका नाहीं. ज्यानें ही प्रथा पाडिली, त्याची बुद्धि फारच विशाल असली पाहिजे, जीवनाचा ठाव घेणारी असली पाहिजे. युरोपीयन बुद्धीची व हृदयाची येथें फार मोठी उंच उडी आहे यांत शंका नाहीं. सामुदायिक प्रार्थना प्रथम ज्यू लोकांत बीजरूपानें होती; मुसलमानांनीं त्या कल्पनेचा जास्त फैलाव केला. धर्मयुद्धांच्या काळांत, क्रुसेडस्च्या काळांत सारे युरोप इस्लामी संस्कृतींतील विचारांनीं भरून गेलें होतें. मुसलमानी विचार युरोपमध्यें सर्वत्र पसरले, जिकडे तिकडे रुजले, युरोपीयन विचारांत इस्लामी विचार मिळून गेले, एकरूप होऊन गेले. पुढें १४५३ मध्यें तुर्की लोकांनीं कॉन्स्टॅंटिनोपल घेतलें व नवयुगाला सुरवात झाली. नवयुगाला सुरवात होतांना कोणकोणत्या गोष्टींना, कोणकोणत्या विचारांना, कोण-

कोणत्या भावनांना महत्त्व दिलें गेलें, हें कोण आज काय सांगणार? राष्ट्राच्या किंवा व्यक्तीच्या जीवनांत कोणत्या गोष्टीचा ठसा खोल उमटतो, कोणतें विचार-बीज पेरलें जातें, कोणते विचार जोरानें फोफावतात, हें कोण सांगू शकेल? तुर्की लोकांनीं कॉन्स्टंटिनोपल घेतलें व तेथून जे ख्रिस्ती लोक युरोपमध्यें गेले, त्यांनीं ही तुर्कांची सामुदायिक प्रार्थना, इस्लामियांची सामुदायिक प्रार्थना तिकडे सर्वत्र रूढ केली नसेल ना?

कांहीही असो, ख्रिस्तीधर्म हा आरंभीं आशियांतील विचार असला, पौर्वात्य विचार असला तरी त्याचें अंतिम पर्यवसान आजच्या युरोपीयन प्रॉटेस्टंट पंथांत झालें आहे खरें. सामुदायिक प्रार्थनेचा विचार ज्यू व इस्लामी संस्कृतीत उत्पन्न झाला व त्याचें परिणत रूप आज इग्लंडमधील प्रॉटेस्टंट पंथांत दिसून येतें. कोणतें बीज कोठें उडून जाईल व वाढेल याचा नियम नसतो. पूजाकर्मांतील सामुदायिक प्रार्थनेचें अंग हें अत्यंत महत्त्वाचें आहे यांत शंका नाहीं.

सामुदायिक प्रार्थना हिंदुधर्मांत असलीच तरी ती अविक्रमित रूपांत आहे. उपाध्यक्ष व यजमान यापलीकडे सामुदायिक प्रार्थनेचा विकास झाला नाहीं. हिंदुधर्मांतील प्रार्थनेची कल्पना इतकी तीव्र, भावनोत्कट व प्राणमय असते, ही कल्पना इतकी आंतरिक व जिव्हाळ्याची असते की, ती सामुदायिक करणें, चव्हाट्यावर मांडणें, म्हणजे लोकांना कसेसेंच वाटतें; हिंदुमताचा या विचारानें गोंधळ होतो. हिंदुधर्मांत व्यक्ति पूजा करिते, व्यक्ति प्रार्थना करिते; परंतु पूर्वी कोणीतरी रचिलेली प्रार्थना व्यक्तीकडून म्हणण्यांत येते. प्रार्थना रचणाऱ्याची भूमिका तीच प्रार्थना म्हणणाऱ्याची असते असें नाहीं. ठराविक मंत्र, ठराविक स्तोत्रें व प्रार्थना व्यक्ति म्हणते. परंतु तीं स्तोत्रें व त्या प्रार्थना दुसऱ्यांनीं लिहिलेल्या! या बाबतीतहि युरोपीय व भारतीय वृत्तीत फरक दिसून येतो. वैयक्तिक विकासाला महत्त्व देणारे, सामुदायिक प्रार्थना न मानणारे जे युरोपीयन लोक त्यांना नॉनकॉन्फर्मिस्ट म्हणतात. परंपरेनें चालत आलेल्या ठराविक व निश्चित प्रार्थना म्हणणें ते नाकारतात. स्वतःस योग्य वाटेल त्या शब्दांनीं ते देवाला आळवतात. ज्या दिवशीं जी प्रार्थना रुचेल ती ते म्हणतात. परंतु आपल्याकडे तसें नाहीं. कोणी रुद्र म्हणेल, कोणी सौर म्हणेल, कोणी ठराविक हरिपाठाचे अभंग म्हणतील; कोणी रामरक्षा, ठराविक करुणाष्टकें म्हणतील. त्या प्रार्थनेशीं आपण एकरूप

होत नाहीं, होऊं शकत नाहीं. प्रार्थना व पूजा यांत्रिक झाल्या आहेत.

ख्रिस्ती धर्मांत ऋषि फार नाहीत व संतही फार थोडे. अनेक शतकांनी एखादा साधु फ्रॅन्सिस जन्माला येतो; एखादी जोन ऑफ आर्क आढळते. आणि हे संतसुद्धां ज्या पंथांत मूर्ति, भजन, जप, तप, साधन वगैरे गोष्टी राहिल्या आहेत, त्या पंथांतच बहुधा जन्मास आलेले आहेत. परंतु युरोपची शक्ति, ख्रिश्चन धर्माची शक्ति, ज्या कांहीं अपवादात्मक विभूति निर्माण होतात त्यांवर अवलंबून नाहीं. बहुजन समाजाच्या विकासांत युरोपची शक्ति आहे, त्यांत युरोपचें सामर्थ्य आहे. फार अत्युच्च मोठेपणांत, परमथोर विभूतिमत्त्वांत युरोप मागें पडेल; परंतु व्यावहारिक धर्मांत, रोजच्या धर्मांत युरोप श्रेष्ठ आहे. थोडयाशाच परंतु निश्चित कल्पना, न दबण्याची वृत्ति, रोजच्या व्यवहारांतील मोक्ष व स्वातंत्र्य या गोष्टी तिकडील बहुजन समाजांत आढळून येतील. ज्या वेळेस सर्व समुदायाला बरोबर घेऊन जावयाचें असतें, त्यावेळेस पुष्कळशी छाटाछूट करूनच पुढें जावें लागतें. सर्वसाधारण जनतेला परमोच्च ध्येय मानवत नाहीं, झेपणार नाहीं. यासाठीं ख्रिश्चनधर्मानें मोठमोठयांचीं डोकीं उडवलीं आहेत. फार उंच जाणारे आम्हांला नकोत, असें ख्रिश्चनधर्म सांगत असतो. सर्वांचीं डोकीं सारखींच उंच होऊं द्या, असें तो म्हणतो. पाय एकाच भूमीवर व डोकीं एकाच पातळीत. कोणीही फार खुजा दिसू नये, बुटबेंगण दिसूं नये, म्हणून फार उंच लोकांना ख्रिश्चन धर्मानें दूर केलें आहे. ख्रिश्चन धर्माला एकादा हिमालय व बाकीची सारी ढेपळें, असें नको आहे. त्यांना सर्व टेकडया पाहिजे आहेत. त्यांची प्रार्थना ही सामान्य लोकांसाठीं आहे; म्हणून त्यांनीं ती सुंदर केली, साधी केली. त्याला त्यांनीं संगीताची जोड देऊन प्रार्थनेंत आकर्षकता आणिली. ज्ञानापेक्षां सेवेला ख्रिश्चनधर्म थोर मानतो, भक्तीपेक्षां सार्वजनिक उपयुक्ततेला महत्त्व देतो, तिच्यावर भर देतो. ख्रिश्चन धर्मानें आपलें ध्येय बेताचें उंच केलें आहे व त्या ध्येयाप्रत सर्वांनीं जावें, सुसंघटित, स्वाभिमानी; तेजस्वी व बळकट होऊन जावें अशी व्यवस्था केली आहे.

धार्मिक विचारांच्या बाबतींत युरोपमधील एखादा मोठा पंडितहि हिंदुस्थानांतील एखाद्या शेतकऱ्यापुढें पोरकट ठरेल; याच्या उलट युरोपमधील झाडूवाल्यासही सार्वजनिक कर्तव्याची व हक्कांची जी जाणीव असते ती आमच्याकडील मोठमोठया पुढाऱ्यांस व मुत्सद्द्यांसही नसते.

आज ध्येयांची देवाण घेवाण करण्याची वेळ आली आहे. मानव जातीस आपल्या मुलांना तेच तेच धडे शिकवावयास अवसर नाहीं. मानव जातीची अशी अपेक्षा आहे कीं, पृथ्वीच्या एका भागांत जो धडा तिनें शिकविला तो जगांतील इतर लोकांनीं घ्यावा व आपलासा करावा. पौर्वात्य विचार पाश्चिमात्य जगाला लौकरच जिंकून घेणार यांत शंका नाहीं; आणि पौर्वात्यांच्या विकासाला पाश्चिमात्य ध्येयें व पद्धती येथें येऊन हातभार लावतील, ही गोष्टसुद्धां तितकीच खरी आहे. एकमेकांनीं एकमेकांस पूर्ण व्हावयास मदत करावयाची आहे, एकमेकांचें विशिष्टत्व नाहींसें करावयाचें नाहीं; एकमेकांस दूर करावयाचें नाहीं. पूर्व पश्चिमेस हात देईल व पश्चिम पूर्वेच्या मदतीस येईल. ईश्वराच्या या विश्वमंदिरांत पूर्व व पश्चिम एकमेकींचे हात धरून प्रेमानें फुगडी घालतील.

भविष्यकाळांत हिंदुधर्मसुद्धां बहुजनसमाजाच्या विकासांत भाग घेतल्यावांचून राहणार नाहीं. सामुदायिक प्रार्थनेचें महत्त्व हिंदुधर्म समजून घेईल. सामान्य लोकांच्या शिक्षणाचा, त्यांच्या विकासाचा विचार वरच्या लोकांच्या मनांत डोकावेल व तो त्यांना स्वस्थ बसूं देणार नाहीं; सेवेचे विचार, कर्माचीं ध्येयें डोळ्यासमोर उभीं राहतील; साक्षात्काराचें परमोच्च ध्येय सामान्य जनतेसाठीं खालीं येईल. यशोदेसाठीं परमात्मा बाळकृष्ण होईल. विराट् विश्वमूर्ति अर्जुनासाठीं चहु भुजांनीं नटेल. हिंदुधर्म सामान्य लोकांसाठीं जरा खालीं येणार नाहीं का? जरा खालीं वाकून आपल्या मुलांबाळांशीं हितगुज करणार नाहीं का? साक्षात्काराचें आपण कौतुक करतों, तेंच कौतुक सेवा करणाऱ्या पुरुषाचेंही आपण करूं. याचा अर्थ असा नाहीं कीं, ईश्वराकडे जाण्यासाठीं जीवानें विरक्त, निस्संग, अलिप्त राहावें, हा जो विचार तो आपण सोडून देत आहोंत. परंतु हा विचार हृदयांत बाळगूनहि, ही दृष्टि जवळ ठेवूनहि आपण सामान्य जनांच्या विकासासाठीं, त्यांच्या सुप्तशक्ति जागृत करण्यासाठीं झटूं; त्यांच्याहि हृदयांतील देवाला जागृत करणें, हें तितकेंच महत्त्वाचें काम आहे; त्यांच्या जीवनाला फुलण्यास मदत करणें हें तितकेंच आवश्यक व पवित्र कर्तव्य आहे हें ओळखूं; या गोष्टीवर जोर देऊं. आपणांत जे निरनिराळे पंथ व समाज उत्पन्न होत आहेत यावरून असें दिसतें कीं, ही सेवेची दृष्टि, हें नवीन रूप हिंदुधर्म घेत आहे. आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज वगैरे समाज याच दिशेनें

चालले आहेत. हा नवयुगधर्म सुरू होत आहे.

अर्वाचीन सनातन हिंदुधर्मानें लोकहिताचें, लोकजागृतीचें, लोकांचे संसार सुंदर व मंगल करण्याचें, जीवन तेजस्वी व बलवान करण्याचें, असें हें सेवामय स्वरूप जर आपलेसें केलें नाही, तर तरणोपाय नाहीं. हिंदुधर्माला जर तेजस्वी व्हावयाचें असेल, बलवान्, जयिष्णु व्हावयाचें असेल, जगाचें मन ओढून घ्यावयाचें असेल, स्वत:च्या इकडे तिकडे जाणाऱ्या, इतर धर्मांत जाणाऱ्या मुलांना जवळ ठेवावयाचें असेल, परधर्मांतील श्रद्धाळु लोकांना बाहु पसरून जवळ ओढावयाचें असेल, तर अत:पर हिंदुधर्मानें सर्वांपासून दूर असलेल्या उत्तुंग व परमोच्च अशा साक्षात्काराच्या ध्येयापासून खालीं आलें पाहिजे. हिमालयांतील शंकराच्या जटाजुटांतील गंगा खालीं आली पाहिजे व तिनें मैदानावर येऊन लाखों लोकांचीं शेतेंभातें पिकविलीं पाहिजेत. संन्यासाच्या, साक्षात्काराच्या कैलासावरून सेवेच्या मैदानांत, शेतकरी, मजूर यांच्या रोजच्या जीवनांत साहाय्य करण्यासाठीं धर्मानें खाली आलें पाहिजे. हिंदुधर्माच्या प्रार्थनांत सर्व लोकांना स्थान पाहिजे. त्यांच्या आकांक्षा त्यांचीं सुखदु:खें, त्यांची जीवनें, त्यांची हृदयें याचें प्रतिबिब त्या प्रार्थनां-तून पडलें पाहिजे. एकत्र जमून सर्वांनी त्या प्रार्थना म्हटल्या पाहिजेत, तन्मयता निर्माण झाली पाहिजे. प्रार्थना चालली असतांना लोकांचें हृदय बोललें पाहिजे व तोंडही उघडले पाहिजे. साऱ्यांनीं प्रार्थनेस केव्हां जमावयाचें, कोठें जमावयाचें, हें ठरलें पाहिजे, व्यवस्थितपणा आला पाहिजे. मदिरांतील व्यासपीठें आतां प्रवचनपीठें होऊं देत, व्याख्यानस्थानें होऊं देत. तेथून साक्षात्कार व संन्यास या परमोच्च ध्येयाचे, जग म्हणजे माया आहे, "का ते कांता कस्ते पुत्र:" वगैरे उपदेशाचे न झेपणारे व न पचणारे, बोलणारांनाही केवळ ओठापुरते व भाकरीपुरते आणि ऐकणाराला फक्त कानापुरते, असे घुटके पाजण्याऐवजी लोकांना रोजच्या जीवनांत रोजच्या कामकाजांत, रोजच्या व्यवहारांत उपयोगी पडेल असें शास्त्रीय ज्ञान, आरोग्यज्ञान, सहकर्मज्ञान, संघटनाज्ञान या मंदिरांतील व्यासपीठावरून दिलें गेलें पाहिजे, असें केल्यामुळें वैयक्तिक पूजा-जिवाशिवाचें एकांतांतील बोलणें, तें देवभक्तांचें हितगुज-नाहीसें होईल असें नाहीं. आपल्या ज्या धार्मिक खजिन्यांची-जुन्या ठेवण्यांची-किंमत आतांशी फिरून कळूं लागली आहे, ते खजिने, ते ठेवे आपण गमावूं अशी कोणालाही भीति वाटावयाला नको.

हे दिवस असे आहेत कीं, देव आपणांवर नवीन विचारांचा वर्षाव करीत आहे; नवीन कर्तव्यें, नवीन रस्ते भगवान् दाखवीत आहे; नवीन संस्कृतीचा प्रकाश दाखवीत आहे. अशा वेळेस हिंदुधर्मानें कोंपऱ्यात बसून चालणार नाही. धर्मानें पुढें आलें पाहिजे या नव विचारांची व नव भावनांची केवळ उपेक्षा करून भागणार नाही, त्यांना शिव्या शाप देऊन चालणार नाही हिंदुधर्मानें त्याचा अंतर्भाव करावयास, संग्रह करावयास पोट विशाल केलें पाहिजे. हे नवविचार आपणांत मिळवून, आपला त्यांच्यावर शिक्का मारून, आपले म्हणून निरनिराळ्या रूपांत प्रकट केले पाहिजेत. प्राचीन काळांत, आपल्या पूर्व इतिहासांत प्रत्येक सामाजिक वा राष्ट्रीय जागृतीचा प्रश्न धर्मानेंही उचलला होता; त्या त्या जीवनाच्या नानाविध क्षेत्रांत धर्म बेफिकीर राहिला नव्हता. आपल्या प्राचीन इतिहासांत राष्ट्रीय आकांक्षा, राष्ट्रीय भावना व राष्ट्रीय विचार यांचें प्रतिबिंब धर्मांत पडलेलें दिसून येईल. अशानेंच धर्म श्रीमंत होतो, संपन्न होतो, विकसित होतो. यामुळे आपलें कांही एक जाणार नसून उलट कांहीं तरी अधिक मिळणारच आहे. सामान्य जनतेसाठीं आज कर्माला प्राधान्य देऊ, सेवेला महत्त्व देऊ. शेती उत्कृष्ट आहे, ती पूजाच आहे, कर नीट; रस्ता झाडणें पवित्र आहे, नीट झाड; असें धर्मानें आज सांगितले पाहिजे. याचा अर्थ असा नाही की, ज्ञान व भक्ति हा जो ईश्वराच्या कांहीं थोड्या आवडत्या जीवांचा मार्ग तो नाहीसा होईल ज्ञान व भक्ति आणि त्यामुळे मुक्ति—हा मार्गहि राहीलच परंतु सेवेंत व कर्मांतहि मुक्ति आहे—हाहि मोक्षाचा मार्ग आहे—असें सांगा. हें दालन नीट खुलें करा तुमचें ज्ञानभक्तीचें दालन खुलें आहे; परंतु तेथें अनेकांना जातां येत नाही व जमतां येत नाही. परंतु सेवारूप जें सामाजिक कर्म—त्या दालनांत अनेकांना जमतां येईल. "स्वकर्मा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव "—आपणांस जे योग्य करतां येईल, समाजसेवेचें जें कर्म आपणांस करतां येणें शक्य असेल-मग तें शेती, विणकाम, कुंभारकाम, मृत डोरें फाडण्याचें काम कोणतेंही असो-तें नीट हृदय ओतून करावें व मुक्त व्हावें—असें श्रीगीता सांगत आहे. गीतेनें सर्वांना मोक्ष खुला केला आहे. कर्माचें महान् दालन सर्वांना उघडलें आहे. तुमचें ज्ञान—भक्तीचें दालन ज्या तुम्हां दोन चार जणांना लागेल त्यासाठीं खुलें आहेच व हेंही मोकळें होऊं दे. खरोखर या तिन्ही दाल-

नांतील हवा एकमेकांत गेली पाहिजे. तीं अगदीं अलग असतांच कामा नयेत. हिंदुधर्म हा स्थाणु नसुन गतिमान् आहे. तो सदैव विकसित होणारा, नवीन पानांफुलांनीं नटणारा, सदैव सतेज व टवटवीत राहणारा आहे, हे सत्य आपणांस सिद्ध करून द्यावयाचें आहे. हिंदुधर्म अनादि आहे, तसाच अनंतहि आहे. ज्याची वाढ पुरी झाली त्याला अंत येणार–फळ पिकलें कीं पडणार ! हिंदुधर्म सदैव वाढतच राहणार व म्हणूनच तो सदैव राहील. नदी वाहते म्हणून तेजस्वी आहे; सांचेल तर घाण होईल. हिंदुधर्माला सार्थ व कार्यकर सनातनत्व पाहिजे असेल, तर त्यानें वाढत राहिलें पाहिजे, नवीन नवीन घेत राहिलें पाहिजे. हिंदुधर्म असा संग्राहक आहे, विकासक्षम आहे, तें जगाला दाखवून द्या.

सहकार्य : २ :

सहकारी तत्त्वावर, परस्पर साहाय्याच्या तत्त्वावर ख्रिश्चन लोकांनीं युरोपमध्ये जसें काम चालविलें आहे, त्याच नमुन्यावर किंवा त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतील हिंदु व मुसलमान यांनीं केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. पाश्चिमात्य नाचतात तसें आपण नाचावें असा ह्या सांगण्यांतील हेतु नाही; पाश्चिमात्यांचें सदैव अनुकरण करीत राहावें, असेंहि कोणाचें म्हणणें नाही. अनुकरण करणें निराळें, आणि पाश्चिमात्यांच्या संस्थांचें स्वरूप व महत्त्व समजून घेऊन, आपण तशाच गोष्टी आपल्यास अनुरूप व आपल्या परंपरेस शोभतील अशा स्वरूपांत प्रकट करणें हें निराळे. पाश्चिमात्य संस्कृति व पाश्चिमात्य जीवन-पद्धति आपल्याकडे आल्यामुळें आपल्या बहुमोल अशा संघटनेच्या प्राचीन संस्था नष्टप्राय झाल्या आहेत जुन्या ग्रामसंस्था, त्यांच्यांतील सहकार्य व जूट, त्यांतील साधी, सुटसुटीत, कालापव्यय न करणारी आणि परिणामकारी अशी कार्यपद्धति, ती नैतिक व्यवस्था, प्रत्येक गोष्टीतील सहेतुकता व उपयुक्तता, उच्च विचार व श्रेष्ठ त्याग यांचें स्वागत करावयास सदैव सज्ज असणारी वृत्ति–हें सर्व आतां नाहींसें झालें. आज सतरा ठिगळे लावलेली बेढब अशा नागर संस्कृतीची–शहरांत रूढ झालेल्या या नवसंस्कृतीची–

गोधडी आपल्या अंगावर पडली आहे. पूर्वीची शाल गेली व ही गोधडी आली.

मध्ययुगांतील आपली नगरेंहि व्यवस्थित होतीं. त्यांच्या व्यवस्थेत हेतुबद्धता होती. मध्ययुगी भारतीय नागरजीवनांत परस्पर सहकार्य होते, उत्कृष्ट जीवनरचना होती. तेथे उगीच बजबजपुरी व बाजारबुणगेपणा नसे. उत्कृष्ट संस्कृतीचें दर्शन तेथे होत असे. सुव्यवस्थेशिवाय सस्कृति नाही. पूर्वी जो कोणी काशी किंवा अलाहाबाद येथें जाई, तो आपापल्या विशिष्ट लोकांच्या वस्तीतच उतरे. दक्षिणी ब्राह्मणाच्या पुऱ्यांत दक्षिणी ब्राह्मण जाई; बगाली लोकाच्या वस्तीत वंगीय जाई. आलेल्या मनुष्याच्या भोंवती लगेच त्या त्या पुऱ्यांतील लोक जमावयाचे, विचारपूस व्हावयाची, मित्र भेटायला येत, लगेच ओळखी* होत. आलेल्या मनुष्याची व्यवस्था ताबडतोब लावण्यांत येई, त्याला साहाय्य दिले जाई, त्याला सल्ला मिळे. याप्रकारें तो नवखा मनुष्य तेथील सस्कृति पाहू शके व ती आपलीशी करून घेऊ शके. जोंपर्यंत तो त्या नगरात राही, तोपर्यंत तो पुरा म्हणजेच त्याचें घर. तो पुरा म्हणजे जणू एक मडळ असे. वळबच असे म्हणाना. आलेला नवीन मनुष्य आजारी पडला, तर त्याची शुश्रुषा होई, औषधपाण्याची व्यवस्था केली जाई. त्याला कोणत्याही प्रकारची वाण तेथें कोणी पडूं देत नसे. अर्वाचीन शहरातूनहि महाराष्ट्रसघ, वगीय मंडळ, तामील आश्रम वगैरे तत्तत्प्रांतीयांच्या सस्था असतात; परतु ह्या संस्थापेक्षां पूर्वीचे ते पुरे फारच उत्कृष्टपणें कार्य करीत व उपयोगी पडत. कारण आलेल्या नवख्या मनुष्यास आपल्या बधूचें सारें जीवन अंतर्बाह्य पाहतां येत असे. या शहरांतच सुसघटित असें जातीय मतप्रदर्शन होई व त्याचा परिणाम व प्रसार अन्यत्र दूरवरच्या प्रातातहि होई. या मोठमोठ्या नगरींतून प्रथम मतध्वनि उठत व त्याचे पडसाद मग सर्वत्र जात. एकाच नगरांत भिन्न भिन्न जातीय संघ असत. हे संघ उदार असत. संघातील वातावरण मोकळेपणाचें असे. बंधुभाव व स्नेहभाव भरपूर असे. शुष्क औपचारिक पद्धतीस तेथे वाव नसे. तेथे जिव्हाळा असे. या संघांना श्रीमंत लोक राजाप्रमाणें देणग्या देत असत. अशा रीतीनें सामाजिक वातावरण, तत्तत् जातीय वातावरण, तत्तत् प्रांतीय वातावरण शुद्ध ठेविलें जाई. या जातीय जीवनाचा विकास होई, सांभाळ होई. समाजाचें किंवा त्या त्या जातीतील

लोकांचें आदर्श आचरण कसे असावें, शील कसें असावें, हें अशा संघांकडून दिग्दर्शित केले जाई. हे संघ म्हणजे दीपस्तंभ असत, मार्गदर्शक असत. प्राचीन नगरांतून अशी ही परंपरा उत्कृष्टपणे पाळली जाई. कल्पना करा की, एखादा दक्षिण हिंदुस्थानातील विद्यार्थी काशीत शिकण्यासाठी म्हणून गेला; तर तेथे जातांच तो आपल्या प्रांतांतील आपल्या जातीच्या लोकांतच राहावयास जाई; यामुळे शहरांतील मोह किंवा व्यसनें यापासून तो पहिल्या-पासूनच दूर राही. जणु आपल्या स्वतःच्याच दुसऱ्या घरात राहावयास आपण आलो, असे त्यास वाटे; आपल्याच वडीलधाऱ्या मंडळींत आपण वावरत आहोत, असें त्याला वाटे. त्याच्या सभोवतालचे लोक त्याच्याच प्रांतां-तील, त्याच्याच जिल्ह्यातील असत. आपण अयोग्य रीतीने वागलो, तर ती बातमी आज ना उद्या आपल्या घरी जाईल, अशी त्याला भीति वाटे. कारण त्याच्या प्रांतांतील जाणारे येणारे नेहमी असतच व ते तेथेच उतरत. आपल्या गांवी जर आपल्या वाईट वर्तनाची बातमी गेली, तर आपल्या आईबापांस खाली मान घालण्याची पाळी येईल, हा विचार त्या तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनांत सदैव जागृत असे व म्हणून तो जपून सावधगिरीनें वागे.

हे भारतातील प्राचीन शहरांतील चित्र डोळ्यांसमोर आणले व आजच्या शहरांतील चित्रही मनासमोर आणले, तर केवढा विरोध दिसतो! हा विरोध पाहून मनाला वाईट वाटते. कलकत्त्यासारख्या शहरांत हजारों मुसलमान खेड्यापाड्यातून येतात व गाडीवान् होणे, टांगा, बग्गी हांकल-णारे होणें, हे यांचे धंदे असतात. या जीवनांत कसे पदोपदी मोह असतात, तें सांगण्याची आवश्यकता नाही. त्या गोष्टी सुप्रसिद्धच आहेत. दारू, विडी पानपट्टी, हॉटेल यांनी बनलेली त्यांची संस्कृति असते. दुर्दैवाने दारूचे गुत्तेही ठिकठिकाणी उघडले जात आहेत, वाढत आहेत! ज्याने त्याने आप-ल्याच मोहल्ल्यांत जाऊन राहण्याची चाल मागे पडत चालली. वाटेल तेथें मनुष्य राहतो, म्हणजे वाटेल ते करावयास त्यास हरकत राहत नाही. कोण बघणार, कोण हटकणार, कोण आपल्या घरी कळवणार? अशा प्रकारची राहणी रूढ होऊं पहात आहे शहरांतील या अनिर्बंध व स्वच्छंद राहणीमुळे खेड्यांतील शेकडो सुखी कुटुंबाचें सुख मातीत मिळत असले, तर त्यांत आश्चर्य कसलें? कलकत्त्यात गेलेल्या या मजूराच्या व्यसनमय जीवनामुळें खेड्यांतील त्याच्या घरी अश्रु पडत असतात.

इतकें आहे तरीहि जगांतील इतर देशांतील लोकांपेक्षां हे आपले लोक अजून अधिक वरच्या दर्जाचे आहेत. सभोंवतालच्या परकी लोकांच्या संसर्गामुळे व परकी संस्कृतीनें आणलेल्या व्यसनामुळें, फॅशनीमुळें ज्या गरीब माणसाचें जीवन शहरांत बिघडून जातें, जो गरीब मनुष्य मोहांत व व्यसनांत बुडून जातो, तोच मनुष्य पोटाला एकवांच खाऊन खेड्यांतील आपल्या घरीं कांहीं पैसे पाठवीतच असतो ! किती त्याची धडपड ! या हल्लींच्या काळीं हिंदी नोकरांच्या जीवनांत जो त्याग दिसून येत आहे, तो इतिहासांत नमूद केला जाणार नाहीं, हें खरें आहे. परन्तु आज आपल्या देशांतील अगदीं साधे सामान्य असे लोकहि पोटाला इतके चिमटे घेत आहेत, स्वतःच्या क्षुधेवर एवढे नियंत्रण घालीत आहेत, स्वत. इतके उपास तापास काढीत आहेत की, अशा त्यागी माणसांना इतर देशांनी हुतात्मे म्हणून गौरविलें असतें ! या त्यागाला तोड नाही.

आजच्या विद्यार्थ्यांनी सभोंवतालच्या सामाजिक प्रश्नांचा विचार करावयास लागण्याची पाळा अजूनहि आली नाही का ? आपल्या राष्ट्रासाठी आपण काय केले पाहिजे, आपापली स्थिति सुधारण्यासाठीं लोकांनीं काय केलें पाहिजे, लोकांत बळ कसें येईल, उत्साह कशाने येईल, त्यांना खाण्यापिण्यास पोटभर कसें मिळेल--या प्रश्नांचा विचार तरुण विद्यार्थ्यांनीं नको का करावयाला ? नवीन धर्मतत्त्वें शोधून काढण्याची जरूरी नाहीं. आपल्या पूर्वजांच्या कृपेने त्याचा भरपूर ठेवा आपणांला लाभलेला आहे. नैतिक भावना आज प्रत्यक्ष रोजच्या व्यवहारांत, रोजच्या वागणुकींत कशा आणाव्या, कशा आणतां येतील, हा प्रश्न आहे नैतिक भावनांच्या आधारावर सहकारी संस्था, परस्पर साहाय्यक मंडळें कशी स्थापावी, हा प्रश्न आहे. पूर्वजांची ध्येयें कृतीत कशीं आणावयाची, " सर्वे सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः " हा मत्र केवळ पोपटाप्रमाणें म्हणत न बसतां, प्रत्यक्ष आचारांत कसा आणावयाचा व सत्य करावयाचा, दैन्य हरून सुखाचा सुकाळ कसा करावयाचा हा प्रश्न आहे; रोग हरून आरोग्य सर्वांस कसें द्यावयाचें, हा प्रश्न आहे

शहरांतील प्रत्येक विद्यार्थ्यानें स्वतःच्या मनाला पुढील प्रश्न विचारावा. " माझ्या गांवाहून ह्या शहरांत आलेले शूद्र लोक कोठें राहतात ? " ह्या प्रश्नाचें उत्तर जर देतां येत नसेल, आपणांला त्यांची माहिती नसेल,

सर्वांची बाजूला राहूं द्या, अशा एकाहि इसमाची जर माहिती नसेल, त्याचा ठावठिकाणा माहीत नसेल, तर ऐक्याचें ध्येय, बंधुत्वाचें ध्येय आचरणांत आणण्याचे बाबतींतील केवढी उदासीनता, किती निष्काळजीपणा, केवढी गाफिलगिरी ! माझ्या गांवच्या माणसांची मी चौकशी केली नाही ! त्यांना मदत करणें मला शक्य होईल का, मला ज्या सवलती, जी सुखें, मिळत आहेत त्यांत त्यांना भागीदार करतां येईल का, असा विचार नको का प्रत्येकानें करावयाला ? या गोष्टीचा आपण अनुभव घेतला पाहिजे, करून पाहिलें पाहिजे. आपल्या बांधवांसाठी किती तरी गोष्टी आपणांस करितां येतील ! आपणांस लाभणाऱ्या गोष्टी, मिळणाऱ्या नाना संधि, ह्यांचा त्यांनाही उपभोग देतां येईल पण इच्छा हवी, तळमळ हवी, पोटतिडीक हवी ! उगीच शक्याशक्य-तेच्या शका नका काढू. करून पहावयास लागा म्हणजे काय तें दिसून येईल. ज्यांना शाळेंत जातां येत नाहीं, शिक्षण घेण्याची साधनें ज्यांना नाहीत, अशां-साठी मी वर्षांतून निदान १२ तास देईन व शिकवीन,–महिन्याला एक तास देईन व शिकवीन–अशी प्रतिज्ञा जर प्रत्येक विद्यार्थी करील तर भारतीय विचारांत केवढी क्रांति होईल ! बारा घडे शिकविणें–महिन्यांतून एक तास देणें-तें का ओझें आहे? परंतु शिकणाऱ्यांना केवढी मदत !. हे बारा धडे कसलेही असले तरी चालतील. तुम्हांला येत असेल तेंच तुम्ही द्या. एखाद्याला व्यायामाचे प्रकारच माहीत असतील, तर त्यानें तेच शिकवावे. लिहिणें, वाचणें, संख्या मांडणें या गोष्टी शिकविल्या तर बरें. परतु सर्वांत उत्कृष्ट गोष्ट म्हणजे इतिहास व भूगोल या विषयावर गोष्टी सांगा; या विषयां-संबंधीच्या गप्पा मारा; तसेंच रोजच्या जीवनांतील शास्त्रीय गोष्टी, साधी परंतु रोज उपयोगाची अशी शास्त्रीय सत्ये त्यांना सागा; किंवा आजु-बाजूच्या सृष्टीचें नीट निरीक्षण करावयास त्यांना शिकवा. जे साधेल तें करावयास चला, जें देतां येईल ते द्यावयास चला

विचारांची थोडीशी पुंजी. जवळ असेल तर जीवनाला कळा चढते. विचारानें जीवनाला निराळाच रंग येतो. एखादाच किरण परंतु काळ्या मेघाला तो किती रमणीय करतो ! एखादाच पेरलेला विचार, तो कसा रुजेल, कसा वाढेल, कोणाला केव्हां आशा देईल, धीर देईल, सुख देईल, जीवनाला कसें गंभीर करील–ह्याची कल्पना तुम्ही कधीं केली आहे का ? खरोखरच, ज्ञान हीच जीवनाची खरी भाकर आहे. ह्या भाकरीशिवाय जीवनांत राम

नाहीं, जीवनाला चव नाहीं, जीवनाला कळा नाही, जीवनाला तेज नाहीं, जीवनाला अर्थ नाही, जीवनाला गोडी नाहीं, सौदर्य नाहीं! "नहि ज्ञानेन सदृशं। पवित्रमिह विद्यते"–ज्ञानासारखे पवित्र व जीवनदायी अन्य कांहीही नाही. म्हणून स्वत:पाशी जे जे असेल, जे जे कांही उत्कृष्ट असेल, तें तें घेऊन आपल्या आजूबाजूच्या बंधूना देण्यासाठी त्वरा करा, धावून जा.

पंथ–प्रियता : ३ :

नानापंथ अस्तित्वांत आल्याने फार नुकसान होतें, अशी सर्वत्र ओरड ऐकू येते. परंतु असल्या ओरडील सत्याचा अंश फारच थोडा असून अतिशयोक्तीचा भागच बराचसा असतो. पुष्कळ वेळां मनुष्य कांहीं गोष्टी गृहीतच धरून चालतो, त्या सबधी तो कधी विचारच करीत नाही. वरच्या विधानासारखी विधानें अविवेकानें व मूर्खपणानें केली जातात. पथांचा उपयोग होतो कीं दुरुपयोग होतो, याचा काळजीपूर्वक विचार करावयास हवा; पूर्वग्रह सोडून शांतपणें सत्य काय तें शोधून पहावयास हवें.

क्षुद्र गोष्टीसच नसते महत्त्व देऊन त्यासबधी काथ्याकूट करणें व रणें माजवणें–ही प्रवृत्ति त्याज्यच होय, यात बिलकूल संशय नाही. असल्या हलकट वृत्तीमुळे, उथळ वृत्तीमुळे, भांडणें माजतात व मत्सरास ऊत येतो. कलीने एकदां प्रवेश केला की, बारीकशा कारणासाठी वाट पाहणारा, निमित्तावरच टेकलेला असा जो समाज, त्याचे तुकडे पडण्यास उशीर लागत नाही. असला प्रकार खोडसाळ व निंद्य आहे, याबद्दल दुमत नाहीं, वाद नाही पथासाठी केवळ पंथाभिमान, माझाच पथ खरा, इतर सारे खोटे, असला दुरभिमान–यांची जर पथासाठीं आवश्यकता असेल, अशा वृत्तीची जर कोणत्या पंथास जरूर भासत असेल, तर मात्र तो पंथ मृति–पंथासच लागलेला बरा. असले अहंपूर्व पंथ म्हणजे प्लेगचे जंतूच ते. असले विषारी प्राण घेणारे जंतु कोणत्याही सबबीवर अस्तित्वांत येतां कामा नयेत. परंतु पंथ म्हटला म्हणजे भांडणतंटे, खोटा अभिमान–एवढाच अर्थ का? जन्माला येऊन पंथानें भांडणें माजवावी–हाच एक पंथांचा उद्देश असतो

का ? पंथांनी जगांत भेदभाव माजवले, मत्सर माजवले, याहून अन्य कांहींच त्यांनी केलें नाहीं का ? पंथांच्या नांवावर काही चांगल्या गोष्टी नमूद आहेत की नाहीत ? कांहीं हितमंगल त्यांच्या नांवें जमा आहे कीं नाहीं ?

नवीन पंथ अस्तित्वांत कां येतो ? भांडणासाठीं खात्रीनें नाहीं. तोडण्यासाठी नसून जोडण्यासाठीं पंथ जन्माला येत असतो. एका ध्येयाच्या झेंड्याखालीं, एका सत्याच्या सेवेसाठी, त्या ध्येयावर व त्या सत्यावर ज्यांची श्रद्धा असेल, सत्यरूप परमेश्वराची त्या विशिष्ट सत्यानेंच ज्यांना पूजा करावयाची असेल, त्याची ही पूजा सांग व संपूर्णपणें पार पाडावी, यासाठीं पंथ प्रकट होत असतो. पंथ सहकार्य व सद्भाव शिकवतो. पंथ याची व्याख्याच करावयाची झाली तर "श्रद्धावान जीवांचा संघ" अशी करतां येईल. अशी व्याख्या प्राचीन काळीच करण्यात आलेली होती. या विशाल अर्थानें पंथाकडे बघा "स्वेच्छेने व श्रद्धेनें एका ध्येयासाठी, किंवा एखाद्या विशिष्ट गोष्टीचा अभ्यास करण्यासाठी एकत्र आलेला मंडळीचा समुदाय–" त्याला पंथ असे म्हणता येईल. वैद्यकशास्त्र मंडळ, इतिहास संशोधक मंडळ, आरोग्य मंडळ, प्राच्यविद्या संशोधक मंडळ, जीवदयाप्रसारक मंडळ–ही सारी मंडळे म्हणजे एकप्रकारचे धर्मपंथच होत. ही मंडळें संघहि आहेत व धर्मपंथहि आहेत. कांही लोक एकत्र आले, म्हणून त्यास संघ म्हणता येईल; एका ध्येयानें प्रेरित होऊन श्रद्धेनें एकत्र आले, म्हणून त्यास धर्मपंथ असेही म्हणतां येईल. अशा दृष्टीनें पंथांकडे पाहिलें म्हणजे पंथ हा एकत्र आणणारा, विखुरलेल्या फुलांना एकत्र गुंफून हार करणारा, ऐक्यावर जोर देणारा आहे असें वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. पंथ म्हणजे घटना आहे, विघटना नाही; बंधुभाव आहे, वैरभाव नाहीं; प्रेम आहे, विरोध नाही.

आपण निरनिराळ्या धार्मिक पंथाकडे दृष्टि फेंकू या. हें धर्मपंथ जगाची कांहींच सेवा बजावीत नाहींत का ? कांहीच थोर व उदार सेवा करीत नाहीत का ? त्यांच्यापासून शिकण्यासारखे, घेण्यासारखे कांहीच का नाही ? असें नाहीं. हे पंथ किती तरी काम करतात. प्रत्येक पंथ म्हणजे जणु भ्रातृसंघ असतो. पंथ म्हणजे सर्व अनुयायांचें घर, आधारस्थान. पंथ म्हणजे अनुयायांची प्रेमपुरी. कोणी आजारी पडला, विपत्तींत सांपडला, दारिद्र्यानें गांजला तर पंथ त्याच्या मदतीस धांवतो. पंथाचे इतर लोक त्याला

एकटा उघडा पडूं देणार नाहीत. कोणावर सामाजिक हल्ला झाला, उपहास झाला तर पंथांतील इतर सारे त्याची बाजू घेऊन धांवतील. कारण त्या एकाच्या यशांत, अब्रुंत, कल्याणात, सर्वाचें यश, अब्रू व कल्याण सांठवलेलें असतें. एकाचा झगडा तो साऱ्याचा, एकाचें दु:ख तें साऱ्यांचें. जैन, पारशी, ज्यू, शीख, या लोकांच्या पंथांत असले बंधुतेचें स्वरूप दिसून येतें.

पंथ म्हणजे आधारस्थान, त्याचप्रमाणे पंथ म्हणजे शाळाहि असतें. आपल्या अनुयायांच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाची तरतूद करणें हें पंथांचें काम असते. पथाचे ध्येय हेच पुढें त्या मुलांचें ध्येय व्हावयाचें असतें. मुलें पथ-वृक्ष वाढणाऱ्या शाखाच त्या. तें ध्येयच त्या मुलांचा भावी ठेवा; त्याचे ते वारसदार व्हावयाचे असतात. यासाठी पथाची शिस्त, पंथाचे विचार, पंथाची तत्त्वें लहानपणापासून मुलांच्या मनात बिबविणे जरुर असते. मुलांना लहानपणापासून पथाचे शिपाई बनवावयाचें असतें. मुलें म्हणजे पंथाचे नवयुव पथक. मुलाना तत्त्वनिष्ठ शिपाई बनविणें हें पंथाचे काम असतें.

आपल्या अगांतील गुण, आपल्या अगांतील कौशल्य, आपली, करामत, प्रगट करण्याचें स्थान म्हणजे आपला पंथ हेच होय. पथांत साऱ्या सवलती मिळतात, स्वातंत्र्य असतें. आपापल्या पथाचा आधार असल्यामुळे प्रत्येकजण जीवनांत उत्साहानें उडी घेतो. 'त्याला इतरांचा आधार व पाठिंबा असतो, नैतिक पाठबळ असते; मी एकटा नाही ही भावना त्याच्या हृदयांत असते व म्हणून तो निराश होत नाही; तो दुबळा दिसत नाही. पथांतील प्रत्येक अनुयायानें अधिकांत अधिक कार्य करून दाखवावें, अशी पथाची अपेक्षा असते. पथ म्हणजे जणु माता. आपल्या अनुयायांना, आपल्या पुत्राना ही पंथ-माता सागते, "जा बच्चानों, भरपूर काम करा." काम करून पुत्र आला म्हणजे ही पथ-माता त्याचें कौतुक करते, त्याचें स्वागत करते, आपल्या मुलाचें प्रत्येक कृत्य पंथमाता नमूद करून ठेवते व स्वत:चा इतिहास रचित असते. भावी पिढीला हा पूर्व इतिहास-सेवेचा व त्यागाचा इतिहास-मिळावा अशी तरतूद करण्यांत येते. पथांतील कोणी तरुण परदेशात साहस करण्यासाठी जर गेला, नवीन विद्या किंवा नवीन कला हस्तगत करून घेण्यासाठी जर गेला, तर तिकडे त्याला मित्रमंडळी भेटतील, साहाय्य करतील अशी व्यवस्था पथमाता करीत असते. पंथ म्हणजे माता; पथ म्हणजे सखा; पंथ म्हणजे गुरु; पंथ म्हणजे सेनापति; पंथ म्हणजे

थदर्शक; पंथ म्हणजे ध्येय, पंथ म्हणजे झेंडा–पंथ म्हणजे सारे. असा हा पंथ ोण अवमानील ? पंथ म्हणजे पाप, घाण व भांडण असें आतां कोण म्हणेल ? हुदुस्थानांतील निरनिराळ्या जाती म्हणजे जणू पंथच आहेत ! या दृष्टीनें ार जातीकडे बघूं, तर किती छान होईल ? दुसऱ्याचा मत्सर न करतां वतः उन्नत होणें यांत वाईट काय आहे ?

परंतु पथाचें शेवटचें ध्येय पथातीत होणें हें आहे, ही गोष्ट विसरतां ामा नये. आपल्या पथाच्या बाहेर जे आहेत, त्यांच्या जवळ काहीच त्य नाहीं, ते सारे नास्तिक, काफरच आहेत असे म्हणणें म्हणजे घोर ातक आहे. हा फार मोठा प्रभु–द्रोह आहे. आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज, त्रीशिक्षण संस्था, राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, मद्यपान प्रतिबंधक मंडळ, भारत ेवक समाज, मजूरमडळ, नाना सस्था असतील. परतु यामुळे भिऊन जावयास नको, चिडून जावयास नको. प्रत्येकानें दुसऱ्यासही स्वातत्र्य द्यावें व स्वतःचाहि विकास करावा. जो माझा विकास दुसऱ्याची वाढ खुरटवूनच मला साधतां येणे शक्य आहे तो माझा खरा विकासच नव्हे. दुसऱ्याच्या विकासाच्या आड येणारा माझा विकास हा माझा खरा विकास होऊं शकत नाही. हा धर्ममय विकास नाही. “ मीच तेवढा खरा ” या सारखें असत्य जगात दुसरें नाही. प्रत्येक क्षणी आपण देवाच्या न्यायासमोर उभे आहोत या भावनेनें वागले पाहिजे. तुम्ही कितीहि मोठे कार्य केलेत, कितीहि तुमची स्तुति-स्तोत्रे गायिली गेली, कितोही तुमची पाठ थोपटली गेली, तरी शेवटी, तुम्ही जे केले, ते कोणत्या वृत्तीने केले हाच महत्त्वाचा प्रश्च आहे. या प्रश्नाच्या उत्तरावरच तुमच्या कार्याचें मोल अव-लंबून राहील. स्वत.च्या कामाचें एकंदर सार तुम्ही काय काढतां, यावर त्या कार्याची थोरवी, महत्ता व सत्यता अवलंबून आहेत. “ माझेच करणें व माझेच म्हणणें खरे होतें व आहे–बाकी सारें चूक ” असें तुम्ही मरण-शंय्येवर म्हणणार की, “ मला प्रकाश मिळाला, त्याप्रमाणे जगांत जो जो जन्माला येतो त्यालाही मिळतच असतो ” असे म्हणाल ? ईश्वर आपल्या कोणत्याही लेकरांना अधारात पाठवीत नाही, आंधळे करून पाठवीत नाही; प्रत्येकाच्या हृदय–मंदिरांत दिवा लावूनच तो प्रत्येकाला पाठवीत असतो. अतरीचा ज्ञान-दिवा सर्वांजवळ आहे.

“ जगात येणाऱ्या प्रत्येकाचा मार्ग त्याचा प्रकाश उजळीत असतो. ”

हे थोर शब्द भारतांतील एका थोर संताच्या मुखांतून बाहेर पडलेले आहेत. " मलाच काय तें सत्य कळतें " व " सर्वांनाच सत्य कळतें " या दोन वृत्तीतील यथार्थ कोणती, ह्याबद्दल दुमत असणें शक्य नाहीं कोणत्याहि एका पंथाला सत्याचा वारसा दिलेला नाही. ईश्वराच्या घरची सत्याची रास सर्वांच्याच मालकीची आहे. त्या सत्यधनाचे सारे वारसदार आहेत. तें सत्य-धन कोणा एकाचेंच वतन नाही. या जगांत कोणालाही स्वतःच्या एकट्याच्या बळावर तरून जातां येणार नाही. एकमेकांना मिळालेले सत्याचे किरण जर एकमेक आदरानें घेतील, तरच सर्वांच्या मार्गांतील अंधार दूर होऊन पाऊल टाकण्यापुरता प्रकाश मिळेल. अखेरचा सर्वसंग्राहक विशाल पंथ म्हणजे मानवजात. सर्व पंथ मानव जातीच्या पोटांत सामावतात. कोंबडीच्या पंखाखाली सारी पिलें जमतात, त्याप्रमाणें अखिल मानव जातीच्या पंखांखाली सारी पंथ-बाळें शेवटी येतील. भगवान् बुद्ध म्हणत, " जीवाला ज्या ज्या गोष्टीनें म्हणून जीवन मिळेल, सत्यत्व, शिवत्व व सुंदरत्व मिळेल, तें तें सारे मानवजातीनें आपल्या महापथांत, महाभवनांत अंतर्भूत करून घेतले पाहिजे. "

नवीन नवीन धर्मपंथ निघण्याचे दिवस आतां कदाचित् सपले असतील; परंतु तसे असले तरी त्या त्या पंथानुयायांची ती श्रद्धा व ती निष्ठा— त्यांची आपणांस जरूर आहे. ती श्रद्धा व निष्ठा घेऊन आपणांस आपल्या जीवनांत स्फूर्ति ओतितां येईल. ज्याप्रमाणें पंथ आपल्या अनुयायांची अहोरात्र काळजी वाहणारे मायबाप बनत, त्याप्रमाणें आज प्रत्येक खेडें होऊं द्या. पंथ म्हणजे निराधार भक्ताचा आधार, घरदार नसलेल्यांचे घर; पंथ म्हणजे ज्ञान देणारी शाळा, पंथ म्हणजे भ्रातृप्रेम; प्रत्येक खेडें आज असें होऊं द्या. प्रत्येक खेड्यांतील लोकांस परस्परांबद्दल जिव्हाळा वाटो, परस्परांबद्दल प्रेम वाटो. पंथ ज्याप्रमाणें सर्वांवर कृपा करणारी माता, त्याप्रमाणें भारत देश ही आपली सर्वांची माता. पंथानुयायी एकमेकांचे बंधू असत, तसे आपण ग्रामवासी, भारतवासी, एकमेकांचे बंधू होऊं या. धार्मिक पंथ एका विशिष्ट सत्यासाठी उभा राही. आपण आपल्या स्थानासाठी आपल्या गांवासाठी, भारतवर्षासाठीं उभे राहूं या. वसाहत करावयास निघालेल्या आपल्या प्राचीन आर्य पूर्वजांनी, जेथें जेथें त्यांना पवित्र जागा दिसली, तेथें तेथे त्यांनीं होमशाळा बांधिल्या, पवित्र अग्नि प्रज्वलित केला.

प्रत्येक घर, प्रत्येक खेडें, यज्ञभूमीच, पवित्र भूमीच वाटू दे. आपलीं घरें, आपली मंदिरे, आपलीं खेडीं, आपलीं नगरें, आपला प्रांत, आपला देश, या सर्वांच्या रूपानें ती विशाल व थोर सृष्टि–मत्ताच नटली नाहीं का ? तो परमेश्वरच या अनंतरूपांनी उभा नाही का ? एकाच दिव्य सत्याची ही सारीं रूपें, असें भारतीय हृदयास वाटत नाहीं का ? एकाच सूर्याचे हे सारे किरण, एकाच महान् सिंधूतील हे पवित्र बिंदू असें भारतीय हृदयास आज अनुभवतां येत नाही का ? त्या परममातेच्या या विशाल व रमणीय भारतमंदिरांत जमलेली आपण सारी मुलें म्हणजे आपण भाऊ भाऊ नाही का ? आपण एकत्र येणार नाही का ? बंधुप्रेमानें वळकट एकत्र बांधले जाणार नाही का ? परस्परांच्या विकासासाठी शक्य तो त्याग करणार नाही का ?

व्यापक व वाढतें विधि-शास्त्र : ४ :

ज्या धर्माला जिवंत राहावयाचें आहे, त्याने वाढलें पाहिजे; त्यानें स्थाणु असून भगणार नाही. नदीनें वाहात राहिले पाहिजे. वाऱ्यानें फिरत राहिले पाहिजे, धर्मानें वाढत राहिले पाहिजे ज्यात जीवन नाही, त्यातील लवचीकपणा जातो. ती वस्तु शुष्क, नीरस, कठीण होते तिच्यांत बदल करतां येत नाही, तिच्यांत वाढ होत नाहीं त्या वस्तूचा विकास थांबतो. जे जिवंत आहेत त्यांनी नवीन नवीन प्रांत आक्रमण केले पाहिजेत, नवशक्ति संपादिली पाहिजे; नवीन साधनें त्यांनी मिळविलीं पाहिजेत. पूर्वीं माहीत नसलेल्या-अज्ञात असलेल्या अशा गोष्टींसाठी, अशा प्रांतांतही घुसण्यासाठी स्फूर्ति त्यांच्या अंतरंगांत संचरली पाहिजे. जे जिवंत राहूं इच्छितात त्यांनी नवीन ध्येयें, नवीन प्रकाश यांना मिठी मारण्यासाठीं उभें राहिलें पाहिजे. बदल- णाऱ्या परिस्थितीला आकार देण्यासाठी त्यांनीं कंबर बांधून तयार राहिले पाहिज.

सनातन धर्मानेंही वाढलें पाहिजे. वाढण्यांतच त्याचें सनातनत्व आहे. वाढीचा नियम सनातन धर्मानेंही पाळला पाहिजे. जर हिंदुधर्म वाढणार नाही, घरांतून बाहेर येणार नाही, नवीन पोषाख घालणार नाही, नवीन

पल्लव त्याला जर फुटले नाहीत, तर तो चिरंजीव होणार नाहीं. हिंदुधर्म जर नवीन अनुभव घेणार नाहीं, नवीन कामाला ठाव नाही, नूतन कार्य-क्षेत्रांत जर तो घुसणार नाही, तर तो टिकणार नाही. इतर सगळ्या धर्मांपेक्षां हिंदु धर्मांत अधिक विकासक्षमता आहे. हिंदु धर्माची वाढ खुरटलेली नाहीं. तो वाढेल, नवीन मिळवील, नवीन जोडील, नवीन भाव प्रकट करील, नवीन रूप दाखवील. हिंदु धर्मांत ही क्षमता आहे; म्हणूनच त्याला आपण सनातन-धर्म, अमरधर्म असें म्हणतों. बाबावाक्यं प्रमाणं साठी, त्याला सनानत म्हणत नाहीत.

परंतु कोणत्या कोणत्या बाबतीत फेरफार केले पाहिजेत, तें समजून घेणें अवश्य आहे. कोणत्या गोष्टीत फेरफार करण्याची वेळ आली आहे, हें जाणण्याची बुद्धि हवी. गेली हजार दीड हजार वर्षें हिंदु धर्म म्हणजे व्यक्ति व परमात्मा या दोघांपुरताच जणु झाला आहे. यजमान व उपाध्याय, जीव व शिव एवढ्यांतच धर्म येऊन बसला आहे. सर्व धर्माची शेवटची शिकवण, सर्व धर्मांतील अंतिम प्राप्तव्य हेंच आहे, ही गोष्ट खरी. आध्यात्मिक व्यक्ति-वाद, किंवा वैयक्तिक आध्यात्मवाद—जीवाचा व्यक्तिगत उद्धार हेच सर्व सुसंस्कृत व सुसंघटित धर्माचें सार आहे जातां जातां कांही सामाजिक विचारही अनुषांगिक रीत्या धर्म सांगत असतात; परतु धर्म ती गोष्ट मुख्य मानीत नाहीत, प्रधान मानीत नाहीत. परतु धर्म केवळ वैयक्तिक नाही तर सामुदायिकही आहे. धर्म जिवाशिवांचें ऐक्य करतो, त्याचप्रमाणें सर्व मानव जातीचेंही ऐक्य करतो. आपण जर सारे एकाच परमेश्वराची लेकरे असू तर आपण सारे एक झालों, भाऊ भाऊ झालों. एका बाजूनें प्रगति झाली असेल तर दुसऱ्या बाजूनेंही झाली पाहिजे; एरव्ही पूर्णता नाही. आज सामुदायिक पूजेनें, सार्वत्रिक पूजेनें अधिकांचा, पुष्कळाचा उद्धार होईल. सर्वांच्या सेवेवर आज जोर द्या; सर्व मिळून पूजा करा.

यासाठी सामुदायिक प्रार्थना हवी. सामुदायिक प्रार्थनेची संघटना सुरू केली पाहिजे. हजारों मुखांतून एकच सूर बाहेर पडत आहे, हजारो लोक एका क्षणांत एका विचारानें प्रेरित होत आहेत, एका भावनेने भारून जात आहेत, अशा प्रार्थना प्रचारांत आल्या पाहिजेत. या प्रार्थना अर्थातच लोकांच्या रोजच्या बोलण्याच्या भाषेत असल्या पाहिजेत. सामुदायिक प्रार्थनेत दोन भाग करावे. कांहींनी सांगावी व इतरांनी ती प्रार्थना म्हणावी.

यात्रा, उत्सव, मिरवणुकी यांना नवीन रूप दिले पाहिजे. हिंदु धर्मातील सामुदायीक पूजाविधीत ध्वजापताका, वाद्ये, झांजा, धूपदीप वगैरे अनेक गोष्टी आहेत. बुद्धधर्माच्या ग्रथातूनही या गोष्टीचे उल्लेख आहेत. आणि वुद्धधर्म म्हणजे हिंदुधर्माचेच नवीन रूप, नूतन आवृत्ति. या सामुदायिक पूजासमारंभांतील कांही अत्यंत सुदर गोष्टी अजूनही शिल्लक राहिल्या आहेत. वराभोवतीं, नवरदेवाभोवती सात सुवासिनीनी मंगल दीप धरणें, मृत पित्यासभोवती अग्नि पेटवून सर्व पुत्रानी उभे राहणें वगैरे चाली मोठ्या गोड, गभीर, उदात्त व हृदयंगम आहेत.

आपले जे जुने आचार आहेत, जे जुने विधि आहेत, त्यांची कसून चौकशी झाली पाहिजे, त्यातील रहस्य ओळखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सारे विधिशास्त्र नीट अभ्यासिले पाहिजे, खोल दृष्टीने पाहिले पाहिजे. आपल्या देशांतील कांही सुदर व मनोहर आचार, कांही मनोहर विधि आज युरोपांत अजून रूढ आहेत; परतु आपण त्याना पारख झालों आहोंत. आपल्याच सुंदर आचारांना आपण मुकलो आहोत. हिंदु धर्मामध्ये जे विधि आहेत, जे आचार आहेत, त्यांतील खोल व विशाल अर्थ, त्यातील सहृदयता व रमणीयता ही आपण प्रकट केली पाहिजेत, ओळखली पाहिजेत. आतां भविष्य काळांत देवपूजा म्हणजे फक्त पुरोहिताचें काम, उपाध्यायाचें काम राहणार नसून तें सर्व समुदायाचे काम होणार आहे. ईश्वराच्या पूजेंत, त्याच्या स्तुतिस्तोत्रांत आपण सहकार्य करू या, सघटना करू या. तें पूजाकर्म सर्वांचें करूं या, त्यांत सौदर्य ओतू या.

सुखविलास व पुरुषार्थ : ५ :

आपल्याला रिकामा मिळालेला वेळ आपण कशांत खर्च करतो, आपल्याला मिळालेल्या साधनांचा व मिळालेल्या काळाचा उपयोग उत्कृष्ट कामांकडे आपण करतो कीं नाही—यावरून आपल्या शिक्षणाची खरी परीक्षा होत असते. आपणाला जी कर्तव्ये व जी कामें करावींच लागतात म्हणून जीं यथासांग आपण पार पाडतों, त्यांतून आपलें खरे चारित्र्य

प्रकट होत नाहीं; तर आपणांस कोणत्या गोष्टींची हौस आहे, कोणत्या गोष्टींत आनंद वाटतो, कोणत्या गोष्टीचा आपणांस छंद आहे–त्यावरून आपलें शील व आपले चारित्र्य दिसून येतात.

ज्या काळांत सुखविलासाचें पुराण सर्वत्र सांगण्यांत येत असतें, त्या काळांत श्रीमंत वर्गाचें अपरंपार नुकसान होण्याचा संभव असतो. नीट व्यवस्थित श्रम केल्यानें जो मनुष्य भला माणूस झाला असता, तोच मनुष्य हें पुराण ऐकून पशुहि होतो; आणि सारेंच जीवन ख्यालीखुशालींत जर तो दवडील तर तो पशूहूनहि नीच होतो. आणि ज्या वेळेस विलासाच्या, ह्या सुखभोगाच्या, ख्यालीखुशालीच्या कल्पना परदेशातून येत असतात, आपल्या संस्कृतीहून भिन्न संस्कृति असलेल्या देशांतून येतात, त्यावेळेस आपलें जें नुकसान होईल त्याला तर मोजमापच राहणार नाही. ह्या विदेशी विलासकल्पनांचा जर आपणांवर पगडा बसेल, तर शतमुखांनीं आपली हानि होईल. मोटार गाडीनें जो अनिवार्य व अपरिहार्य विनाश आणिला आहे, त्याला युरोपांतील नीतिहि आळा घालूं शकत नाहीं; मग मोटारच नव्हे, तर मद्याचे प्याले, घोडयांच्या शर्यती वगैरे शेकडों प्रकार-आले म्हणजे हिंदी राजेरजवाडयांची, हिंदुस्थानांतील जहागीरदार, जमीनदार, कारखानदार यांची काय स्थिति होईल व कोठवर पाळी येईल हें कोणी सांगावें ? आणि पुन्हा युरोपमधील थोर नैतिक ध्येयांचा ज्यांना स्पर्शहि नाही, अशा युरोपीयन लोकांकडून हे प्रकार आमच्या श्रीमंतांना दाखविले जातात व शिकविले जातात–ह्यामुळें तर आणखीच धोका.

सदैव बंधनांत ठेवल्यानें वस्तूची खरी परीक्षा होत नाहीं. बंधनें काढून व्यक्ति मुक्त करा व मग तो आपलें स्वातंत्र्य कशा तऱ्हेनें घालवितो, त्यावरून त्याच्या शिक्षणाची किंवा इतर विचारपद्धतींची परीक्षा करा. एकाच ध्येयाकडे येण्यास अनेक मार्ग असतात. हिंदु, मुसलमान, ख्रिश्चन यांच्या शिष्टाचाराच्या पद्धती वेगवेगळया असतील. परंतु त्या त्या पद्धतींच्या द्वारां त्यांचा शिष्टपणा प्रकट झाला पाहिजे. पद्धत कोणतीहि असो, शब्द कोणत्याहि भाषेंतील असो, त्यांतून एकच अर्थ निघाला पाहिजे. त्या निरनिराळया लोकांच्या भिन्न पद्धतीतूनहि त्यांची भलाई, त्यांचें सद्‌गृहस्थत्व प्रकट झालें पाहिजे. जर तो सभ्य गृहस्थ म्हणून ठरला नाहीं, तर त्याचें शिक्षण कुचकामाचें ठरेल, त्याची संस्कृति हीन ठरेल. युरोप काय किंवा आशिया

काय-दोन्ही ठिकाणीं जुगार खेळणें, दारू पिऊन झिंगून पडणें, सारखें तोंडाचें धुराडे चालू असणें-ह्या गोष्टी सभ्यतेच्या मानल्या जात नाहीत. अशा ओंगळ गोष्टी करणाऱ्याला चांगलें गृहशिक्षण मिळालें आहे, असें समजत नाहीत. आणि ह्या गोष्टी जरी समाजांत रूढ असल्या तरी त्यांना मर्यादा असते-अमर्यादपणा होऊं देत नाहीत. अमर्यादपणा झाला तर शिष्टाचाराचा भंग झाला असेंच मानतात. युरोपमध्यें इतरांनी आपणांस बावळट व नेभळट समजू नये म्हणून फार दक्षता बाळगतात. ते तरतरीत राहतील, नीटनेटका पोशाख करतील, चपळ व उत्साही राहतील. तसेंच स्त्रियांना व इतर अशक्त पंगू वगैरे माणसांना आपण सांभाळले पाहिजे, त्यांना साहाय्य दिलें पाहिजे, अदबीने त्यांच्याजवळ वागलें पाहिजे, ह्या गोष्टी युरोपमधील लोकांत जणू उपजतच असतात. स्त्रिया पाहून ते फिदीफिदी हसणार नाहीत, स्त्रियांच्या समोर ते दाक्षिण्यानें वागतील. हे गुण प्रत्येकांत असलेच पाहिजेत, अशी युरोपीयन संस्कृतीची शिकवण आहे. धडधाकट शरीर, बेताबातांचा कपडालत्ता, बळकट मनगट, आनंदाने शारीरिक कष्ट सहन करण्याची तयारी -ह्या गोष्टी सद्गृहस्थ होण्यास तिकडे आवश्यक आहेत. युरोपीयन समाजाच्या या ध्येयामुळे तेथील व्यसनांनाहि मर्यादा राहते, आळा बसतो. परंतु मनुष्य सदैव हेतुपुरस्सर ध्येयाला चिकटून बसतोच असें नाही. यामुळें युरोपीयन लोकांचे सद्गुण एकदम मनांत भरण्याऐवजी त्यांचे दोष व त्यांची व्यसनेंच हिंदी विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यांत भरण्याचा अधिक संभव असतो.

आपल्याकडील विद्यार्थीच नाही, तर सारेच वर्ग पाश्चिमात्यांच्या चालीरीतीकडे झुकत आहेत. परतु दुःखाची व खेदाची गोष्ट ही की, त्यांच्या ध्येयांकडे व सद्गुणाकडे न झुकतां, त्याच्या नटण्या मुरडण्याच्या, त्यांच्या सुखविलासांच्या कल्पनांकडेच आपण जोराने खेचले जात आहोत. इग्लंडमध्ये सकाळी सारेच चहा घेतात. त्यांत कांही दोष आहे असें मानण्यांत येत नाही. परंतु रेल्वेपासून दूर असलेल्या भागांत इंग्रज मनुष्य पायांनीं हिंडेल किंवा फार तर घोडा घेईल. त्यानें तसेंच केलें पाहिजे. आपण त्यांचा चहा उचलला; परंतु खेड्यापाड्यात जातांनाहि आपण गाडीघोडे उडवीत जाऊं, किंवा पालखी मेणे सजवूं. इंग्रज मनुष्य चांगलें खातो परंतु कामहि भरपूर करितो. समाजांत, चारचौघांत तो आपल्या शरीरप्रकृतीची, आरोग्याची कधीं चर्चा करणार नाहीं. त्याला त्यांत कमीपणा वाटतो.

आजारी पडण्याची त्याला लाज वाटते व म्हणून शक्य तों आपल्या आजारीपणाचें तो प्रदर्शन करणार नाही. दुसऱ्यानी कीव करावी, दया करावी असें त्याला वाटत नाही. इंग्रज मनुष्य स्वाभिमानी आहे. त्याला निशाण मारतां येतें, पिस्तूल झाडतां येतें. या जगांत तो मर्दाप्रमाणें वागेल व आपल्या सर्व शक्तीनिशीं तो स्वतःचा बचाव करून घेईल. आपण इंग्रजांप्रमाणें पावबिस्किटें अंडी यांचा खुराक सुरू केला, परंतु स्वतःबद्दलची कुरकुर कधीं न करणारा त्यांचा स्वाभिमान, ज्यामुळें अधःपात होईल असल्या सुखलोलुपतेचा त्याच्याजवळील अभाव, या गोष्टींचें मात्र अनुकरण आपण करणार नाही. इंग्रजांचा स्वच्छंदीपणा सहज आपलासा करूं, परंतु त्याचा संयम, स्वाभिमान व मर्दपणा यांना जवळ करण्याची गोष्ट काढणार नाही.

ज्याला आधीच धोक्याची सूचना मिळाली, त्याचा अर्धाअधिक सांभाळ झाला. भारतवर्षांत ही धोक्याची घंटा वाजली आहे आपली नीति बिघडूं न देणें, आपलें चारित्र्य निष्कलंक ठेवणें, दृष्टि निर्मल राखणें, यांमध्ये जें सामर्थ्य आहे, तें आपल्यापैकीं फारच थोडयांच्या ध्यानांत येतें. अंगबळापेक्षां अकलेचें बळ अधिक; परंतु अकलेच्या बळापेक्षां चारित्र्याचें बळ अधिक, पावित्र्य हें सर्वांत मोठें सामर्थ्य आहे. आपलीं ध्येये हीच आपली अभेद्य कवचें; हीच सरक्षण करणारीं चिलखतें नरजातीची व नारीजातीची थोरवी कशांत आहे, तें आपण सदैव ध्यानांत धरूं या तें जर ध्यानांत राहील, तर फुरसतीचा मिळालेला प्रत्येक क्षण, धनधान्याचा मिळालेला अधिक कण— म्हणजे थोर ध्येयासाठीं करावयाचा जो महायज्ञ, त्याचीच नवीन सामुग्री होय असें आपण मानूं; व त्या क्षणाचा व त्या कणाचा आपल्या ध्येयसिद्धीच्या कामांत उपयोग करूं

स्वातंत्र्य : ६ :

ज्याची बुद्धि मेलेली नसून स्वतंत्र आहे असा मनुष्य "स्वातंत्र्य म्हणजे काय" हा प्रश्न पुनः पुन्हा स्वतःला विचारल्याशिवाय राहणार नाहीं. आपण बहुतेक सारेजण स्वातंत्र्यासाठीं जन्मलेले आहोंत. आपण

सगळेच कशासाठी तरी धडपडत असतों, तडफडत असतों. जेथें धडपड करावयास लावणारे असे ज्या जीवनांत कांहीच नाहीं, तें जीवनच नव्हें. तें विनधडपडीचे जीवन, ती स्थिति अत्यंत भयाण व भेसूर वाटेल. धडपड हें भाग्य आहे, जीवनाचे सौंदर्य आहे. धडपडीनें जीवनाला तेज असतें. जीवनाला अर्थ असतो. धडपड जीवनाचें सारसर्वस्व आहे. जेथे कशाचीहि आकांक्षा नाही, जेथे कांही तरी मिळवावें व तें मिळवण्यासाठी मरावें असें वाटत नाही, तें जीवन कसचें! ते जीवन असह्य होय; त्यापेक्षा मरण पत्करलें. ज्याची सारी धडपड शांत झाली आहे, असा निरुत्साही मृतप्राय मनुष्य कदाचित् तुरुगांत असणें शक्य आहे. परतु तुरुंगांतही ज्याचे मन मेलेलें नाही, ज्याची बुद्धि स्वतंत्र आहे, तो धडपड करीलच करील. त्याच्यानें तेथे शांत बसवणार नाही. त्याचें आंतील कुरुक्षेत्र तरी निदान त्याच्याजवळ असतेंच. तें कोणती सत्ता हिरावून घेणार? धडपड म्हणजे फक्त हातापायांची, मनगटाची हालचाल म्हणजे धडपड, समाजांतील स्पर्धा-क्षेत्रांतच धडपडीस वाव असतो, अशी ज्याच्या मनांत धडपडीची कल्पना असते, धडपडीचा एवढाच बाह्य व स्थूल अर्थ जो पाहतो, त्याच्या धड-पडीला तुरुंगांत वाव नाही, तेथें ती खलास झाली, संपली ही गोष्ट खरी. परंतु स्वतत्र बुद्धीच्या माणसाची धडपड तेथेहि संपणार नाही. तो मनांत अनेक अनेक प्रश्न उत्पन्न करील व धडपड करीतच राहील. धडपडीची सकुंचित व्याख्या करणारा, बुद्धीची धडपड ज्याला माहीत नाही, अशाच्या जीवनाला तुरुंगामध्ये ज्याप्रमाणें अर्थ राहात नाही, त्याची सारी धडपड संपते, तसाच दुसराही एक मनुष्य आहे. संपत्तीच्या पिंजऱ्यांत लहानपणा-पासून वाढलेली परतु संपत्तीतील सुखविलासांत बरबटावें असें मनास न वाटणारी, त्या पिंजऱ्यांतून पळतांहि येत नसलेली, व तेथे राहूनच आत्म-विकासाचा मार्ग शोधून काढण्याची बुद्धि नसलेली अशी जी एखादी व्यक्ति —तिचीहि धडपड संपली असें समजता येईल. अशा तऱ्हेनें ज्यांच्या ज्यांच्या जीवनांत धडपड उरत नाहीं ते जीवत असून मेलेलेच असतात; किंकर्तव्य-शून्य असे दगड ते बनतात. आपला आनंद, आपला उत्साह, आपली बुद्धि ह्यांना धडपडीनें तेज चढतें, बाळसें चढतें. जेथें धडपड नाहीं तेथें नुसता कसा तरी एक शेणाचा गोळा पडलेला आहे असेंच दिसेल. धडपडीतच खरी वाढ आहे, प्रगति आहे व स्वतंत्रता आहे.

अमुक व्यक्ति क्षुद्र आहे की महान् आहे, अमुक राष्ट्र क्षुद्र आहे कीं महान् आहे, हें स्वतंत्र होण्यासाठीं तेथे धडपड चालली आहे की नाहीं यावरून सांगतां येईल. स्वतन्त्रता म्हणजे काय हें बुद्धीनें वर्णन करून जरी सांगतां येत नसलें तरी ती आपण अनुभवू शकतों व तिच्यासाठी धडपडतही असतों. आपण सारेच कोणत्याना कोणत्या तरी बाबतीत स्वतंत्र होऊं पहात असतों; हळुहळु थोड्या फार प्रमाणांत निर्दोष, अव्यंग व स्वयंपूर्ण असें स्वातंत्र्य आपण उभारीत असतों. कोणी हक्काच्या नांवाखालीं स्वातंत्र्यासाठीं झगडतात. ईश्वर व माझा हक्क हे अशा लोकांचें ध्येय असतें. परंतु हिंदुधर्म फार खोल जाणारा आहे, सूक्ष्म बघणारा आहे. हिदुधर्म सांगतो की, मनुष्याला वस्तु प्रिय नसून मुक्ति प्रिय आहे. अमुक एका बाबतीतील, अमुक एका वस्तूबद्दलचे स्वातंत्र्य नव्हे, तर केवळ स्वातंत्र्य, वस्तुनिरपेक्ष स्वातंत्र्य, हे हिंदुधर्माचें ध्येय आहे. हे ध्येय वस्तुप्राप्तीच्या पैलाडचें आहे आत्मविकासाचें प्रधान साधन म्हणजे अशा प्रकारची मुक्ति, असें हिंदुधर्म मानतो. जो स्थिरमति झाला, स्थितप्रज्ञ झाला, ज्याला प्राप्तव्य व गतव्य राहिलें नाही, तोच खरा मुक्त व स्वतंत्र असे हिंदुधर्म सागत आहे. जो आत्मरूप झाला, आत्मरत झाला, तोच मुक्त; तोच सर्व बंधनांतून सुटला; इतर गति खुटून त्यालाच खरोखर परमगति मिळाली.

स्वातंत्र्याच्या कल्पनेंत मुख्य कल्पना झगडण्याची आहे. स्वातंत्र्य शब्द उच्चारतांच डोळ्यासमोर झगडा उभा राहतो. कोणाजवळ तरी झगडून कशापाशी तरी झगडून स्वातंत्र्य अनुभवावयाचें असतें. स्वातंत्र्य म्हणजे झगडा विरोधाशीं झगडण्यांत स्वातंत्र्याचा जन्म होतो. चकमक झाडल्यानें ठिणगी पडते. मनुष्य किंवा मनुष्यांनी बनलेला समाज स्वतःला समजू इच्छित असतो; स्वतःचें स्वरूप समजूं इच्छित असतो. स्वतःतील अर्थ प्रकट करूं इच्छित असतो. ज्याप्रमाणें बीज स्वतःमधील विकास प्रकट करूं पाहातें, त्याप्रमाणेंच व्यक्तीचेंही असतें. व्यक्ति किंवा व्यक्तीमिळून बनलेली समष्टि, प्रयत्न करून, स्वतः प्रयत्न करून, स्वतःचा विकास करून घेऊं पहात असते; दुसऱ्याचें दडपण व्यक्ति किंवा समष्टि झुगारून देत असते. व्यक्तीला समाजाचें बंधन झुगारावेसें वाटतें व एक समाज दुसऱ्या समाजाचीं बंधनें झुगारून देऊं पहात असतो. जे मर्द असतात, खरे नरवीर असतात, त्यांना सामाजिक बंधनें केव्हां एकदां झुगारून देऊं असें होतें. समाजाचें कृत्रिम दडपण त्यांना सहन होत

नाहीं. असा स्वतंत्र बुद्धीचा मर्द पुरुष कधी समाजाच्या इच्छेप्रमाणें वागतांना दिसेल; परंतु त्याच्या त्या वागण्यांत समाजाची हुकमत नसते; त्याला स्वतःला तसें वागणे पसंत पडलेलें असते; म्हणूनच तसा तो वागतो. परंतु अशा जीवनांत कधी कधी धोका असतो. कारण हे झुजार वीर पुरुष, हे स्वातत्र्येच्छू पुरुष आपल्या स्वत.च्याच मनाला फार मानतात, स्वतःच्या विचारांचेंच स्तोम माजवतात, स्वत.चाच उदोउदो करतात. ते हट्ट धरून बसतात, आग्रही होतात. कांही तरी ओढाताण करून स्वतःच्या मतांचें समर्थन करीत राहणें एवढेच त्यांचे काम होऊन बसतें. आपले मतस्वातत्र्य कोणी हिरावून घेईल म्हणून असा मनुष्य फार जपतो, अधीर व उल्लू बनतो. असा मनुष्य लहान मुलासारखा वागू लागतो. ज्या मुलाला " वाढ म्हणजे काय, विकास म्हणजे काय " हे माहीत नाही असें मूलहि त्याच्याजवळ कांही मागा, त्याला कांही श्री, ग म्हणावयास सांगा तर ते " नाही " "नाही" म्हणेल. कारण नाकारण्यांत त्याला स्वतःचा हक्क दिसतो, स्वतःचें स्वातत्र्य दिसते जसें मुलाचें तसेच वरील व्यक्तीचेंहि होण्याचा सभव असतो. आपल्याच मताला चिकटून बसणारे असे हे लोक कोत्या व सकुचित दृष्टीचे होतात; दुसऱ्याला " नेति नेति " म्हणू लागतात. स्वतत्र राहू पाहतां पाहतां गुलाम होतात; त्याच्या मनांत घमेडखोरपणा शिरतो; स्वार्थ बळावतो; आत्मश्लाघा वाढते. अशा व्यक्ति मग दुसऱ्यांच्या सुखदुःखाकडे बघत नाहीत. स्वतःचे झाले कीं संपले; आपले झाले की पुरे, असें त्याना वाटतें; अशा व्यक्तीना मग पुढे जीवनांत मोठमोठ्या कार्यासाठीं एकत्र येणे, सहकार करणें या गोष्टी साधत नाहीत. ते एकाडे शिलेदार बनतात. खरोखर मोठे जे असतात त्यांना " आपले स्वातंत्र्य कोणी हिरावून घेऊ शकणार नाही " ही जाणीव असते. ' माझे स्वातत्र्य कोणी हिरावून घेणार नाही ' व ' आपण हिरावू देणार नाही ' ही श्रद्धा, हा आत्मविश्वास ज्यांच्याजवळ असतो, ते दुसऱ्याला स्वातंत्र्य देतात; दुसऱ्याच्या स्वातत्र्याचा अपहार ते करीत नाहींत. दुसऱ्याची सेवा करण्याचा जो हक्क त्याची सधि ते गमाऊं इच्छित नाहीत. असे थोर पुरुष आपण समाजांत नेहमी पाहतों. त्याग, मनाचा मोठेपणा हा मान मानवजातीत दुर्मिळ नाहीं. पदोपदी तो दिसून येत असतो. समाजाची सारी इमारत मजबूतपणें, भक्कमपणें उभी राहणें शक्य करणारा चुना म्हणजेच तर त्याग. त्याच्याशिवाय कसें चालणार ? तो नसेल तर कसें होणार ?

समाजाजवळ झगडून व्यक्तीला आपलें स्वातंत्र्य हिसकावून घ्यावयाचें असतें. परतु एवढयानें प्रश्न सुटला नाहीं. अजून शिल्लक आहेच. मनुष्य जी ही स्वतत्रता मिळवू पाहतो तिचें स्वरूप काय ? आणि हे ठरवतांनाच, अशा वेळीच चूका होण्याचा फार संभव असतो कोणी म्हणतात की, "कसले स्वातंत्र्य घेऊन बसलांत माहीत आहे तुमचें स्वातत्र्य! स्वतत्र व अनिर्बंध वागू पाहणारे तुम्ही शेवटी स्वतःच्या वासनांचे गुलाम होता, झाले! तुमचें स्वातत्र्य तुम्हांला स्वच्छदी बनवितें; विलासी, सुख-लोलुप व स्वार्थी बनविते! असे हे पै किमतीचें तुमचें स्वातत्र्य आहे- त्यानें विकास तर दूरच राहिला, विनाश मात्र दारांत येऊन उभा राहील. तुमचें स्वातंत्र्य म्हणजे वासनांचें पराकाष्टेचें दास्य होय!"

आपले सर्व व्यवहार, आपल्या सर्व क्रिया प्रथम आपल्या वासनांतूनच निर्माण होत असतात आपल्या वासनानीच आपल्या वृत्ति बनू लागतात, त्या वाढू लागतात. परतु मागून कळू लागते की, वासना म्हणजे विकार आहे, एक प्रकारचा रोग आहे, या रोगांतून आपण मुक्त झालेच पाहिजे. आपल्या लहरोंच्या ताब्यांत जाणे, आपल्या वासना अत्यंन प्रबळ होऊ देणे म्हणजे स्वातत्र्य नव्हें. आपल्या वासनातील सद्वासना कोणत्या हे शोधून काढले पाहिजे. कुवासनाचे अत्यत सूक्ष्म परतु बळकट असे बंध आपणांस जखडून टाकीत असतात या वासनाच्या हातांतील खेळणे होणे हे फार भयंकर आहे; ही गोष्ट घातुक आहे, मारक आहे शारीरिक व मानसिक, बाह्य व आंत-रिक, स्थूल व सूक्ष्म, सर्व प्रकारच्या वासना व आसक्ति झडझडून फेकून दिल्याशिवाय आपले सत्य स्वरूप आपणांस कळून नसतें; तोंपर्यंत शुचि निश्चय होत नाही, खरें स्वातत्र्य लाभतं नाही.

ज्याला अंतरात्म्याच्या अमृत क्षेत्रात हे दिव्य, भव्य, स्वर्गीय स्वातत्र्य लाभतें, त्याचें जीवन खरोखर किती विशाल, किती शांत, किती स्थिर, किती अनुपम आनदमय, किती संदर, किती वैभवशाली! तेथील ज्ञान-प्रकाश कधी मावळत नाहीं तेथें अखंड शांति, अखंड आनंद व अखड प्रकाश भरून असतात. मुक्त पुरुषाला, जो खरोखर स्वतंत्र झाला, त्याला या दिव्य सपत्तीचा वारसा मिळत असतो अखंड चिन्मयत्वाचें छत्र त्याच्या वर झळकत राहतें. हें महान् जीवन एकदां लाभलें म्हणजे मग तें साऱ्या गोष्टींत प्रकट होतें. तुम्ही कांहींहि करा, त्यांत तें दिव्यत्व प्रकट झाल्या-

शिवाय राहणार नाहीं. मुक्त पुरुषालाच मुक्तीचा अर्थ कळतो. आपला स्वतंत्रपणा कसा कोठें दाखवावा, हें तोच जाणतो. मुक्त पुरुषाचेंच कर्म प्रभावशाली व प्राणमय असूं शकतें. त्याला स्वतःचा दुबळेपणा उरत नाहीं व दुसऱ्याची हडेलहप्पी व दडपेगिरी तो चालू देत नाही. मुक्त, स्वतंत्र ! होय, मुक्ति हेंच आत्म्याचें अंतिम प्राप्तव्य. मुक्ति—खरें स्वातंत्र्य; तेथे रात्र नाहीं, अंधार नाही, संशय नाही, दुबळेपणा नाही. पूर्ण मोकळा प्रकाश ! अधिक नाही, कमी नाही ! विश्वांतील साऱ्या कानाकोंपऱ्यांतहि अलोट प्रकाश ! अशा त्या प्रकाशाचें वर्णन करावयास जाल तर वाणी लटपटेल, कल्पना मागें मुरडेल; "नेति नेति" असेच म्हणत बसावें लागेल !

आज्ञा पाळणे, हुकमाप्रमाणे वागणें, मरणाच्या तोंडांत उडी घेणें, हीच शिपायाची प्रार्थना. विश्रांतीच्या वेळीं जप नको व कर्माच्या वेळी निद्रा नको. योग्य वेळी योग्य कर्म न करणें यांत हानि आहे, तो मोहच आहे. मोह वाईटाचाच असतो असें नाही, तर चांगल्याचाही मोह असतो. दिवसभर कर्ममय जप झाल्यावर रात्री निजावयाचे वेळेस माळा ओढीत बसणें—हें योग्य नव्हे. अशाने पुण्य मिळत नसतें. आई मुलाला सांगते "जा, बाहेर खेळावयास जा—" त्या वेळेस आईला सोडून, आईला विसरून एकदम बाहेर खेळावयास जाणारे मूल—ते आनंदी, सूर्य किरणांप्रमाणे सुंदर, हसरें मूल—त्या मुलाजवळ खरी मातृभक्ति आहे. तुमच्या शेकडों नमस्कारांपेक्षा व प्रदक्षिणांपेक्षां त्या मुलाची ती बाहेर जाण्यांत असणारी, आईला विसरण्यांत असणारी भक्ति थोर आहे

कधी कधी वीरता, कर्मता हीच पूजा असते; कधी कधीं सारा धर्म, सारी पवित्रता वीरवृत्तीत येऊन वसतात. कांही जातीत जन्मल्यापासूनच वीरता शिकवण्यांत येते, निर्भयता शिकवण्यांत येते. परंतु वीरतेला धर्म बनवणें, वीरता म्हणजेच धर्म—झगडा, धडपड म्हणजेच धर्म—इतकें वीरतेला उज्वल रूप देणें ही गोष्ट हिंदुधर्मातच दिसून येते. ज्या वीरतेंत धर्मता आहे, कर्तव्यपरता आहे, ती वीरता म्हणजे मुक्तिच होय ! कारण खऱ्या वीराला, खऱ्या शूराला स्वतःच्या शौर्यवीर्याचीहि जाणीव नसते ? स्वतःच्या पराक्रमाचें स्मरण करावयासही त्याला अवसर नसतो. जो रोजच्या बारीक सारीक गोष्टींतही निर्भयता व सुंदरता दाखवील, तोच प्रसंग आला असतां महान् वीराप्रमाणें उभा राहील व तळपेल; त्याचेंच तें निर्मल, निर्भय व

अनिर्बंध जीवन आणिबाणीचे महान् प्रसंग आले असतां सूर्यप्रकाशाप्रमाणें तळपेल, जगाचे डोळे दिपवील.

गुरु व शिष्य : ७ :

मनुष्याचा सर्वगामी जो विचार त्या विचाराच्या नियमांची गुरुकिल्लीच हितुधर्मातील तत्त्वज्ञानाने दिली आहे. ज्या वेळेस हिदुधर्मांतील तत्त्वाची निर्मळपणें व निःपक्षपातीपणे नीट मांडणी केली जाईल, त्यावेळेस वरील गोष्ट नमूद केली जाईल. हिदूची तत्त्वज्ञानपद्धति असें सांगते कीं, प्रत्येक वस्तूच्या दर्शनाने, प्रत्येक विचाराच्या स्फुरणाने आपण उत्तरोत्तर अधिक मोठ्या विचारवर्तुळांत शिरत असतो. जगांतील आजच्या सर्व प्रकारच्या अभ्यासांत व शिक्षणांत हीच दृष्टि मान्य केली गेली आहे, ही विचार पद्धति स्वीकारिली गेली आहे असे दिसून येईल. बुद्धधर्म हें हिदुधर्माचेच बाळ आहे ही गोष्ट धर्मपदाच्या प्रारंभीच्या शब्दांवरूनच दिसून येते. सनातन धर्माच्या महासागरावरीलच एक लाट म्हणजे बुद्धधर्म होय, ही गोष्ट धर्मपदांतील प्रारंभीच्या शब्दांनी जितकी स्वच्छपणे व स्पष्टपणे लक्षांत येते, तितकी दुसऱ्या वचनानी व शब्दांनी येणार नाही.

“आजची आपली अंतर्बाह्य स्थिति हें पूर्वीच्या चिंतनाचें व मननाचें फळ आहे. आजचें जीवन आपल्या पूर्वीच्या विचारांतून प्रकट झालेलें आहे, पूर्वीच्या विचारांवर उभारलेलें आहे.”

धर्मपदाच्या आरंभीचे हे शब्द होत. ह्या शब्दांतील सत्यावर धर्माची उभारणी करणारा बुद्ध हा हिदूच असला पाहिजे. सनातन धर्मीयांनाच वरील सिद्धान्त सुचेल, अन्यधर्मीयाला कदापि सुचणार नाही.

हिदुस्थानांत ज्या शेकडों विचारांना धर्मतत्त्वांचें स्वरूप मिळालें आहे, धर्मतत्त्वें अशी मान्यता लाभली आहे–त्या सर्वांत गुरुभक्ति हें तत्त्व, गुरुभक्तीची कल्पना–हा विचार–फार रमणीय आहे आणि तितकाच कुतुहलजनकहि आहे हा विचार परक्याला समजण्यास कठिण जातो. गुरुभक्ति म्हणजे कांही तरी गूढ कल्पना असें परकीयांस वाटतें. एखादा विचार आपणांस

मिळावा, कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या ज्ञानाचा वा अनुभूतीचा स्पर्श आपणांस व्हावा, म्हणून ज्याच्याजवळ तो विचार किंवा ते ज्ञान किंवा ती अनुभूति असेल, त्याच्या चरणांजवळ आपलें मन रिकामें करून भक्तिपूर्वक मुकेपणानें बसणे, त्या पुरुषाची अखंड प्रेमानें व नम्रतेनें सेवा करणें–हा जो मार्ग–त्या मार्गातील रहस्य कळून त्याच्यावर श्रद्धा बसण्यास त्या मार्गाचा अनुभवच घेतला पाहिजे; त्या मार्गाची कसोटी घेतली पाहिजे. गुरुभक्तीचा हा जो मार्ग तो केवळ अध्यात्मिक शिक्षणाचे बाबतीत आहे असें नाही, तर इतर ज्ञानाच्या बाबतीतहि असूं शकेल. सटरफटर शेकडो गोष्टी वरपांगी धार्मिक स्वरूपाच्या सांगण्याच्या क्रियेत मात्र ती असणें शक्य नाही.

सत्याला ग्रहण करावयास चित्त सदा तत्पर असले पाहिजे रिकाम्या भांड्यातच ओततां येतें विहिरीमध्ये अपार पाणी आहे, परंतु पोहरा जर वाकणार नाही, तर त्याच्यांत पाणी शिरणार नाही नम्रपणा हा ज्ञानाचा आरंभ आहे. ज्याच्याजवळून आपण कांही शिकतो, त्याला आपण पूज्य मानिलें पाहिजे. ज्याच्याबद्दल आपणांस आदर वाटत नाही, त्याच्यापासून आपण काय शिकणार, काय घेणार ? त्याच्या शब्दांकडे आपण लक्षहि देणार नाहीं; त्याच्या उपदेशाची व शिकवणुकीची आपण टर करूं. जेथें आदर नाही, तेथून ज्ञान आपणास घेतां येणार नाही. वयानें मोठे, अधिकारानें मोठे, संबंधानें मोठे–अशा सर्वांना आपण उत्थान देतों, आदर दाखवितो. परंतु चारित्र्य व पावित्र्य, ज्ञान व विद्या यांच्यामुळे जो मोठा त्याच्यासमोर तर निरहंकारपणें लोटांगणच घालावे असें वाटतें. त्याची धूळ आपल्या मस्तकी धारण करावी असे वाटतें त्याच्या पायांची धूळ आपण बनावें असे मनांत उत्कटत्वानें येतें आपणांस शिकविणारे अनेक शिक्षक आहेत. जगांतील सजीव निर्जीव प्रत्येक वस्तु आपणांस शिकवीतच आहे. हें सारे चराचर म्हणजे गुरुच आहे. परंतु त्या लक्षावधि गुरुमध्यें एक सद्-गुरु असतो–ज्याचे केवळ अस्तित्व, ज्याचें केवळ दर्शनच अनंत गोष्टी शिकवीत असतें. “जया दर्शनें स्पर्शने पुण्य जोडे” असा तो असतो. त्याचें सारें जीवन मुकाट्याने आपणांस कांहीं तरी देतच असतें. “गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम् । शिष्यतु छिन्नसंशयः”–अशी ती स्थिति असते. अशा गुरूचें केवळ अस्तित्व, त्याचें व्यक्तित्व म्हणजेच महा शिकवण होय. असा जो असेल, ज्याच्याजवळ गेल्यानें हा अनुभव येईल, तोच खरा गुरु. आपण

आपल्या अनुभवानें शेवटीं कोठें जावयाचें हें तोच दाखवून देतो. कोठलेंहि ज्ञान असो–अगदीं साध्या क्षूद्र वस्तूचें का ते असेना–तें ज्याच्यापासून आपणांस मिळाले, ते जे कायमचें आतां आपले झाले–तो जो ज्ञानदाता, त्याचें स्मरण आपण सदैव केले पाहिजे. तो ज्ञानाचा उगम विसरणें म्हणजे कृतघ्नपणा आहे; आणि कृतघ्नतेसारखे ओंगळ व वाईट या जगांत दुसरें काय आहे?

जो जो आपणांस भेटेल, दिसेल, आढळेल, त्याच्याकडे हा ज्ञानदाता आहे या दृष्टीनेच आपण सदैव बघावें. ह्याच्यापासून आपण कांही तरी घेऊं, ह्याच्यापासून आपण कांही तरी शिकू, अशा भावनेनेंच त्यांच्याकडे पहावे. प्रत्येकाचे अनुभव, प्रत्येकाला लाभलेले सत्याचे साक्षात्कार, ते पाहण्यासाठी, ते समजून घेण्यासाठीं आपण दक्ष व उत्सुक असले पाहिजे. संधि कधी गमावतां कामा नये. अशा रीतीनें सदैव ज्ञानोत्सुक जर आपण राहू, ही सवय जर स्वतःला लावून घेऊं, ज्ञानाबद्दलचा हा आदर जर अशा रीतीनें वृद्धिंगत होईल, तर दुसऱ्याच्या मताबद्दल व विचारांबद्दल पूज्यभाव, आदर व सहानुभूति दाखविण्यास आपण शिकू. सुसंस्कृत व थोर पुरुषांच्या सहवासांत राहण्याचे भाग्य ज्याला लाभतें, त्याच्या ठिकाणी ही वृत्ति येते. विचारक्षेत्रातहि मागचा व पुढचा हा भाव असतो ही गोष्ट जो विसरून जातो, आपलेच मत खरे व हें आपणच प्रथम जगाला देत आहोंत–मागे कोणी दिले नाही, पुढे याच्याहून चांगलें कोणी देणार नाही, असे ज्याला वाटतें, तो मनुष्य हीन वृत्तीचा व असंस्कृत मनाचा समजावा. त्याला सत्संगति मिळाली नाही, थोरांच्या सहवासांत, संतांच्या मेळाव्यांत तो कधी गेला नाही, असे समजावें.

जी पिढी नवविचार घेत असते, नवीन दृष्टि ग्रहण करीत असते, नवमतवादी म्हणून जी होऊ पहात असते, त्या पिढीतील तरुण लोकांच्या मार्गांत तर असे अहंकार पदोपदी नडतील. एका बाबतीत आपल्या पूर्वजांच्या मार्गाहून आपण भिन्न मार्ग घेत आहोंत, एवढ्यानेंच दुसऱ्या इतर क्षेत्रांत आपल्या पूर्वजांना अधिक ज्ञान व अधिक अनुभव होते, ही गोष्ट ते विसरून जातात; आणि जो नवीन मार्ग त्यांनी आज स्वतः स्वीकारला आहे, त्या मार्गांतहि त्यांच्याहून पुष्कळ पुढें गेलेली, त्यांच्याहून थोर थोर अशी मंडळी आहेत हेहि ते विसरतात. ह्यामुळे त्यांच्या ठिकाणीं अहंकार उत्पन्न होतो.

जो नवविचार ते आपलासा करून घेत आहेत, जे नवीन ज्ञान ते मिळवीत आहेत, त्यामुळे ते आपल्या सभोवतालच्या लोकांपासून अहंकारानें व ऐटीनें जर दूर राहातील, तर तें नवीन ज्ञान फारसें किंमतीचें नाही, असें खुशाल समजावे. जे ज्ञान सहकार्य शिकवीत नाही, नम्रता देत नाही, पूर्वसंस्कृतीबद्दल आदर दाखवीत नाही, तें ज्ञान तरुणांचा विकास कसें करणार? अशा घमेंड-खोर व तुसडेपणाच्या वृत्तीमुळे तरुणांचेंच नुकसान होतें. अशा अविनयी स्वभावामुळे सुसंस्कृत मंडळीत, थोरांच्या बैठकीत त्याना जाता येत नाही. थोरांच्या बैठकीत एकदोनदा त्याची परीक्षा घेतली जाते. परतु शेवटी हीन जनांच्या संगतीत, स्वत:हून लहान असलेल्या लोकांतच राहण्याची त्याच्यावर पाळी येते व तेथे ते नायक होतात, पुढारी व देव होतात. वासरांत लंगडी गाय शाहाणी या नात्याने मग ते तेथे मिरवतात व स्वत:च्या अहंकाराची तृप्ति करून घेतात, पूजा करून घेतात. त्याना तेथे सदैव स्वस्तुतीच ऐकू येते व आपण फार मोठे आहोत, असे त्याना वाटू लागतें अशांचा विकास थांबतो, वाढ खुटते. नवीन विचाराचा प्रकाश, नवीन विचारांची हवा त्यांना मिळत नाही. आपण सर्वज्ञ आहोत, आपणांस कोण काय नवीन देणार–या ऐटीत राहिल्यामुळेच ते अज्ञानात राहातात, अंधारांत राहातात. अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे झालेले हे सर्वज्ञ शिरोमणि जे खरोखर श्रेष्ठ आहेत त्यांना त्रासदायक वाटतात. अशाचा उर्मटपणा व उथळपणा ते किती सहन करणार? हे उल्लू तरुण त्याना असह्य वाटतात. आपणच खरे नेते, आपणच अद्वितीय पुढारी असे ज्या तरुणाला वाटते, ह्या कल्पनेनें जो घेरला गेला, ग्रासला गेला–असा तो तरुण म्हणजे समाजाला जडलेला रोगच होय. शनीची साडेसाती ती. जो शिकण्याच्या वृत्तीचा असतो, मला अजून काय समजलें आहे, काहीच नाही–अशी ज्याची नम्रपणाची, वरपांगी नव्हे तर, आंतरिक वृत्ति असते, नवीन विचारासाठी, नवीन ज्ञानासाठी सर्वस्व अर्पण करावयास जो उत्सुक असतो, स्वत: कष्टपूर्वक सेवा करूनहि विनयाने जो थरथरत उभा असतो, ज्याच्यामध्ये उत्कटता, उत्सुकता व नम्रता सारख्याच प्रमाणांत दिसून येतात–अशा तरुणाला थोर विचार स्फुरत असतात. "वत्स, एहि एहि" अशा प्रकारची हाक, प्रेमळ व गंभीर हांक परमोच्च ध्येये त्याला मारीत असतात. परतु ही नम्रता ज्याच्या गांवीहि नाही, पुढारी म्हणून ज्याला मिरवावयाचें असते, तो स्वत:ला वाटेल तेव्हां विकील. तो आज या

छावणींत घुसेल, उद्यां त्यांच्या कंपूंत शिरेल. आज येथें पुढारी, उद्यां तेथें पुढारी. जेथे पुढारीपण मिळेल तेथें तो जातो व लगेच तेथलीं मतें व विचार त्याचीच होतात. मतें व विचार म्हणजे जणुं सद्रेकोट. वाटेल तेव्हां बदलावे, वाटेल तेव्हां फाडावे, फेंकावे, नवीन धारण करावे ! परंतु खरे पुढारी–ते जन्मतःच पुढारी असतात. पुढारी जगाच्या कारखान्यांत व बाजारांत तयार करितां येत नसतो. तो देवाच्या घरूनच पुढारीपण व त्याला लागणारे गुण घेऊन येत असतो पुढाऱ्याची मूर्ति प्रत्यक्ष परमेश्वरानें घडविलेली असते व ती या जगन्मंदिरांत पाठविली जाते. श्रद्धाळू व कष्टाळू सेवकांतूनच नेते निर्माण होत असतात. आपल्यांतून थोर पुढारी निर्माण व्हावेत, आपणामधून थोर नेते समाजाला मिळावेत म्हणून आपण भरपूर सेवा करूं या; खूप मेहनत करूं या; नम्रपणानें, गभीरपणानें व मुकाटयानें खोल असे जे विचार ते सेवा करतां करतां ग्रहण करीत राहू या. मग खऱ्याने त्यांजी तूट राष्ट्रास भासणार नाहीं. परंतु जेथें असे सेवकच नाहींत, तेथे नेत्याचे दुर्भिक्षच असावयाचें ! जेथें पाणीच नाही तेथे कमळे कुठून फुलणार ; मग प्रत्येक सेवकच नेता म्हणून मिरवू लागतो व पूर्वी त्याच्या हातून होणारी थोडी फार सेवा, तिलाहि तो मग या पुढारीपणामुळे पारखा होतो.

त्या त्या विषयातील गुरु, त्या त्या विचारक्षेत्रातील गुरु त्या विवक्षित ज्ञानप्रांतात आजपर्यंत जितकी प्रगति झालेली असेल-त्या प्रगतीच्या पराकोटीशी आपणांस घेउन जात असतो आईबापापासून शरीर मिळतें, गुरुपासून आध्यात्मिक व बौद्धिक जीवन आपणांस मिळते आईबाप जगाच्या बाहेरच्या अंगणांत आपणांस आणून सोडतात; गुरु जगाच्या अंतःपुरांत घेऊन जातो. ह्या क्षणापर्यंत जें जें कळले, जें जें ज्ञान झाले तें सारें तो दाखवितो. त्या त्या विषयांतील आजतागायत ज्ञानाची तो मूर्ति असतो, त्या ज्ञानाचा तो प्रतिनिधि असतो. ज्ञानाच्या अदम्य तृषेनें, शिक्षणाच्या अतुलनीय उत्कंठेमुळेच तो असा ज्ञानमूर्ति झालेला असतो. ज्याच्याजवळ शिकण्यासाठीं, जगांतून सारखें ग्रहण करण्यासाठीं अनंत शक्ति व अनंत उत्साह आहे, ज्याचें मन व बुद्धि कधीं थकतच नाहींत–तो सदैव शिकूं पाहाणारा नम्र पुरुष थोर शिकविणारा गुरु या पदवीला चढेल.

विद्यार्थ्यांनी ज्ञान कसें मिळवावें, रसग्राही कसें व्हावें, हें शिकवि-

घ्यावा त्याचें रहस्य, त्याची पद्धति विद्यापीठांतीं समजून द्यावयाची असते. उडण्याची कला शिकवून, भक्ष्य कसें मिळवावें हें शिकवून पक्षी पिलांना स्वातंत्र्य देतात. दिलेल्या परिस्थितींतून, दिलेल्या जगांतून, दिलेल्या वस्तुजातांतून जो जास्तींत जास्त ज्ञान मिळवून घेतो, तो सर्वांहून मोठ्या बुद्धीचा. जो जास्त रस शोषून घेईल तोच खरा रसग्राही. गुळाचा एकही कण, साखरेचा एकहि कण मातींत शिल्लक आहे तोपर्यंत मुंगी जात येत राहील. शिक्षणाची सर्वांत मोठी खूण म्हणजे मनुष्याची ग्रहणशक्ति किती वाढली तें पाहणे ही होय शिक्षणानें नम्र किती झाला, ज्ञानासाठी प्रेमानें प्रत्येक वस्तूजवळ वांकण्याची वृत्ति किती उत्पन्न झाली, एकप्रकारे निष्क्रिय, मुका व स्थिर होऊन-थोडक्यात मन रिकामे करून जगांतील ज्ञानरस आंत किती भरून घेतो—यावर सारे अवलंबून आहे. आपण पोकळ झाले पाहिजे, कीं जगांतील ज्ञान आत शिरलेच समजा. श्रीकृष्णाचा उपदेश काय फक्त पार्थच ऐकत होता ? श्रीकृष्णाचे शब्द ऐकून रथाचे घोडेहि फुरफुरत होते, नाचत होते; घोडेच नाहीं तर तो निर्जीव रथ—त्या रथावरहि घों करून येणारा श्रीकृष्णाच्या गंभीर वाणीचा जो प्रवाह—त्याचा परिणाम होत होता. नर, हय, रथ—तिघे जरी केवळ मूक राहून उपदेश श्रवण करीत होते-तरी तिघाच्या मुकेपणाची भूमिका, तिघांची ग्रहण करण्याची भूमिका—ती एकच होती का, ती सारखीच होती का ? नाहीं. दोन माणसेंहि जर निरनिराळ्या रीतीनें ऐकतात—मग येथे तर नर तुरंग, व रथ असे श्रोते आहेत ! प्रत्येकाची योग्य वेळ आली पाहिजे. त्याला कळलें तें मला कळत नाही, म्हणून आदळ आपट करण्यांत काय अर्थ ? योग्य वेळ आल्याशिवाय कोणतीहि गोष्ट करणें म्हणजे धसमूसळेपणा होय. आपली मूकता आपणांस पुढें पुढे नेतच असते. गुरुचरणाजवळची आपली मूकता ती का आळशी असते ? नाही. ती अत्यंत काम करीत असते. आपल्या अनंत गत जन्मांतील सारी धडपड सारे झगडे, साऱ्या गुतागुती त्या गुरुपदाशीं मुकेपणानें बसण्यांत असतात.

आपल्या साक्षात्काराच्या पाठीमागें, आपल्या सिद्धीच्या पाठीमागे, यशाच्या पाठीमागे गुरुकृपा असते, गुरूचें सामर्थ्य असतें. आपला प्रयत्न कशासाठीहि असो, परंतु मानव जातीनें जे जे अनुभव पूर्वीं मिळविले, जे जे शोध केले, जी जी कमाई केली, तें सारें जर पुन्हा आपण नव्यानें करून बघूं असें म्हणू तर आपले प्रयत्न व्यर्थ जातील. पूर्वींच्या अनुभवांची शिधोरी

न घेतां अहंकारानें आपण जर जगूं लागलों तर एक रेघोटी येथें, एक रेघ तेथे, एक सूचना येथें, एक कल्पना तेथें याहून जास्त कांहीं एक करतां येणार नाही. कारण शास्त्र अपार आहे व जीवित हें अत्यल्प आहे. अनंतस्वरूपी ज्ञानेश्वराकडे मानव जातीची यात्रा सारखी सुरू आहे. त्या यात्रेंतूनच जर आपणहि जाऊं तर श्रेय मिळेल, पुण्य घडेल. पूर्वजांची जी कालपर्यंतची सिद्धि-तिच्यावर मी उभा आहे; उद्यांची उषा माझी आहे. ज्या उंचीवर आधीच आपण उभे आहोत, तीं उंची अनेक शतकांतील लहान मोठ्याच्या श्रमांचें फळ आहे. गुरुजवळ आपण निष्ठेने राहिलो, म्हणून हें स्थान आपणांस मिळालेले असतें. ह्या उंचीवर आणून त्यानें बसविले जसजसे आपले ज्ञान वाढेल, अनुभव वाढेल, तसतशी आपण ज्ञानांत घाल-ण्यासाठी आणलेली भर-तो आपला कण अत्यत शुद्ध आपणांस दिसू लागेल. जसजसे अधिक शिकू, तसतसा इतिहासाचा सिहनाद, इतिहासाचे रणशिंग जास्तच गभीरपणे ऐकू येऊ लागेल. मोठमोठ्याची कृत्ये, विचार व वचनें-ह्याच्यांत अधिकच अर्थ दिसू लागेल, अधिक रहस्य दिसू लागेल. आपल्या गुरुप्रमाणें आपणहि मग अधिकाधिक उंच पहावयास शिकू-उंच जाण्याचा प्रयत्न करूं त्या गुरूच्या वतीने त्याच्याच झेंड्याखाली राहून नवीन नवीन प्रांतात घुसू; त्यांच्याच देखरेखीखाली, त्याच्याच कृपाछत्राखाली, त्याच्याच स्फूर्तीनें अन्यत्र नवीन प्रयत्न करूं.

जो सद्‌गुरु असतो, तो कांही एक मागत नसतो. शिष्याची देणगी न मागतां येते. गुरु फक्त ध्येयदर्शन करवितो. गुरू शिष्याला गुलाम करीत नाही. गुलामगिरी ही निराळ्याच जातीची अन्यत्र वाढणारी विष-वल्ली आहे. गुरूच्याजवळ ती वाढत नाही. सद्‌गुरु जितके स्वातंत्र्य देतो, तितके कोणीच देत नाही. ज्या स्वातंत्र्याच्या मोकळ्या हवेत ध्येयाचीं फुले फुलतात, जें दिल्यानें ध्येयाचा अधिकच विकास होतो-तें स्वातंत्र्य सद्‌गुरू-इतकें देणारा कोण आहे ? आणि शिष्यहि मागावे त्याहूनहि अधिक भक्ति-प्रेम देतो. सद्‌गुरु स्वातंत्र्य देतो, म्हणूनच शिष्य भक्ति देतो. आणि शेवटी असा एक भाग्याचा दिवस उजाडतो की, त्या दिवशी सद्‌गुरु शिष्याला म्हणतो " वत्सा, आतां सेवा पुरे. तुला आतां बलवान् पंख फुटले आहेत. जा आतां, व स्वतंत्र गगनविहार कर." गुरुशिष्यांचे स्थूल संबध, बाह्य बंधनें तोडून शिष्याला दूर जा असें सांगण्याचे कठिण काम, शिष्याला

स्वातत्र्य देण्याचें काम गुरूच करतो. कारण शिष्याला सेवेंत व भक्तीतच आनद वाटत असतो. तो सोडून जावयास तयारच नसतो. परंतु खरा विकास हा बंधनांत होणार नाहीं हें जाणून, खरी कसोटी बंधनांत नाही हे जाणून, गुरु शिष्याला मोकळा करितो.

गुरूच्या सिद्धीत शिष्यांची शक्ति आहे. गुरूजवळ ज्या मानानें असेल त्या मानाने शिष्यास मिळेल. गुरूच्या जोराबरच शिष्याच्या साऱ्या उड्या. आध्यात्मिक जगांत निराधार असणें याहून दुर्दैव नाही. ज्याला पाळ ना मूळ, ज्याला माय ना बाप, ज्याला सखा ना सद्‌गुरु–असा उपटसुभ कोणी तरी होणें, अशी कोणाशी संबध नसेलेली, कोणावर न कधी विसंबि-लेली अपूर्व विभूति होणे–ह्यापेक्षां जन्माला न येणे बरे. ज्याला खाली खोल मूळ नाही, आधार नाही असली कुत्र्याची भुतें किती वेळ टिकणार, काय दिवे लावणार ? ती उगवली नाहीत तो वाळून जातील, दिसली नाहीत तो अदृश्य होतील. त्याचप्रमाणें असेहि दुसरे काहीं आहेत की, जे स्वतःच्या विकासाला बांध घालितात, स्वतःला मिळालेल्या देणगीची वाढ करीत नाहीत–तेहि लौकरच मरतात. जो प्रवाह पुढे जाणार नाही, दुसऱ्या शेकडों प्रवाहांशी प्रेमाने मिळणार नाही, मोटया प्रवाहांशी मिळून त्यांचें हितगुज ऐकत नाही, तो प्रवाह गंगेला मिळणार नाही व म्हणूनच महान् सागराचें दर्शनहि त्याला नाही. तो प्रवाह सुकून जाईल– नाहीसा होईल.

पूजेचें फूल : ८ :

ज्या ज्या वेळेस आपण एखादी जुनी हस्तलिखित पोथी, एखादी जुनी तसबीर, एखादें जुनें रत्न, किंवा अगदी साधी का गोष्ट होईना—एखादें भांडे, एखादा जरकार भरतकाम केलेला कापडाचा तुकडा–आपल्या हातांत घेऊन पाहतों, त्यावेळेस क्षणभर का होईना आपल्या मनांत एक विशिष्ट भाव सहजपणानें उत्पन्न होतो. प्रदर्शनांत, एखाद्या संग्रहालयात, अजबखान्यांत जाऊन त्या वस्तु हातांत घेऊन पहा. एक विशेष भाव हृद–यांत जागृत होतो. ती ती वस्तु पाहातांच मनाला प्रसन्नता वाटते. ज्या

कारागिरानें ती वस्तु तयार केली, त्यानें स्वतःचें सारें जीवन आनंदानें त्या वस्तूसाठीं दिले होतें. हृदयाच्या रंगानें त्यानें ती वस्तु रंगविली होती. मारून मुटकून, गरज आहे म्हणून, इच्छा नसतांना तें काम निर्माण झालेलें नाही. मारून मुटकून केलेलें काम दुसऱ्याला प्रसन्न करणार नाही, दुसऱ्याच्या हृदयाला स्पर्श करणार नाही. ज्या कामांत आपलें प्रसन्न व मोकळें मन ओतलेलें आहे, तेंच काम दुसऱ्याच्या मनांत प्रसन्न भाव जागृत करील. त्या कलावस्तूंत कारागीर जे सौंदर्य ओतीत होता, त्यांत त्याचा सारा धर्म होता. त्या क्षणापुरता, त्या घडीपुरता–त्याची कला हाच त्याचा परमधर्म होता. ज्यावेळेस स्वतःला विसरून आपण कर्म करीत असतो, त्या वेळेस आपण अत्यंत धर्ममय असतो.

मोठमोठी कामें अशाप्रकारेच निर्माण होतात. ज्याच्या निर्मितीत माणसानें जीवन ओतिले नाही, हृदयाचें रक्त ओतिले नाही, ती निर्मिति कवडीमोल होय. आपल्या रक्तानें कर्म रंगवा म्हणजे श्रीरंग तुम्हांला भेटेल. बेफिकीर व विचारशून्य माणसाच्या दृष्टीला ज्या गोष्टी क्षुद्र व कमी महत्त्वाच्या वाटतात, त्यासाठी लोकांनी जीवनें दिलेलीं असतात. एक सुंदर वीणा तयार करावयास एक वर्षहि लागेल, सारें जीवनहि कदाचित खलास होईल. तें वाद्य उत्कृष्ट तयार करण्यासाठी साधनें सारखी शोधीत राहावे लागेल. चांगला दांडा, चांगला भोपळा–त्यांना कमावून तयार करणें, मजबूत करणें, तारा जोडणे, त्या तारा कशा लावाव्या, किती लावाव्या, अंतर किती राखावें, ते मणि अडकवावयाचे, ती घोडी चढवायची, त्या खुंट्या बसवायच्या–शेकडों गोष्टी आहेत. तो वीणाकार त्यासाठीं रात्रदिवस श्रमतो व ती वस्तु तयार करतो. त्या वीणाकाराप्रमाणेंच दुसरेहि असे वेडे पीर असतात. कोणी हस्तलिखित ग्रंथच सुंदर व नकशीनें सजवून ठेवितो, कोणी कलाबतूचें अपूर्व काम करितो, कोणी सूर्यकिरणांसारख्या झिरझिरीत व तलम शालीला मलमली तयार करितो. अशी दृश्ये भारतांत परवापरवांपर्यंत पहावयास मिळत होती. अशा सुंदर आश्चर्यकारक वस्तु राजेमहाराजांच्या संग्रही राखलेल्या आहेत. भारतांतील कलावानाची ही निःसंग वृत्ति अजूनहि कोठें कोठें निदर्शनास येते. रस्त्यावर, बाजारांत, गरिबांच्या गल्लींतून असे कलावान् काम करतांना अजूनहि दिसतील. भारतवर्षाचें अजून खरें म्हटलें तर मध्ययुगच चाललें आहे. यंत्रांचा–निर्जीव यंत्रांचा सुळसुळाट अजून येथे फारसा झाला नाहीं.

अजूनहि वस्तुमध्ये अंतरंगे ओतून, जीवनें ओतून त्या वस्तू समाजाला पुरविणारे अल्पसंतोषी कारागीर भारतांत वावरत आहेत. मध्ययुगांतून अर्वाचीन युगांत शिरावयाचें की नाही, शिरावयाचें झालें तर किती शिरावें, याचा विचार करीत भारतवर्ष घुटमळत उभा आहे. त्याच्या पाठीमागे मध्ययुग आहे व समोर अर्वाचीन युग आहे.

मध्ययुगाचें काय बरें विशेष होते? मध्ययुगांत असे काय विशेष होतें की, ज्यामुळे कारागीर हातांतील अत्यंत मोलवान् कामापासून तों साधी हुक्क्याची नळी बनविण्याच्या कामापर्यंत-सर्वांमध्यें सौंदर्य व कला ओतीत असत? या गोष्टीचा क्षणभर विचार करण्यासारखा आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे त्या काळांत सुंदर व थोर असा साधेपणा होता. ज्या खोलीत माणूस काम करी, कला निर्मी, तेथेंच त्याचे खाणेपिणें, उठणे बसणे; तेथेच त्याचा जप, तेथेच त्याची झोप; तेथेंच शेजघर व तेथेच देवघर. सारे तेथेच. नाना प्रकारच्या काम्य व भोग्य वस्तूंनी त्याचे घर भरलेले नसे. त्याची इच्छा एकच असे व ती त्याच्या कामांत ओतलेली असे. तीच त्याची हौस, तोच आनंद. त्याच्या खोलीतील जास्तीत जास्त शोभेच्या वस्तु म्हणजे एखादें शेषशायी भगवानाचें चित्र व त्याच्याच हातचें कलाचे काही नमुने आपल्या कामांत पूर्णता आली पाहिजे ही जी त्याची इच्छा, त्या इच्छेला दुसरें कोणतेहि खाद्य त्याच्या खोलीत नसे. ती इच्छाच स्वतःला खाई व पुष्ट होई. सभोंवती अत्यंत साधेपणा असणे-वरती निळा चांदवा खाली भूमिमाय-दुसरें कांही नको-या साधेपणाचा कलेवर किती व काय परिणाम होतो, हें आपणांस समजून येत नाही; परंतु त्याचा फार खोल परिणाम होत असतो. कांही नसण्यांत जे सौंदर्य आहे तें पाहणारे फार थोडे. भारतवर्षांतील हा साधेपणा आपणांस आजहि दुकानांतून दिसून येईल. वाणी आपल्या मित्रांना आपल्या दुकानांतील मालांच्या राशीतच भेटतो-सभोंवतीं मीठ, मिरची, गूळ, तेल पडलेलेच असतें. मध्ययुगांत भारतीयाला अभ्यासाची खोली, प्रयोगाची खोली, जेवणाची खोली, लोकांना भेटण्याची खोली-साऱ्या कर्मांची एकच जागा व एकच खोली असे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे थोड्या गरजा. हें पाहिजें, तें पाहिजे अशी त्या वेळच्या लोकांना भगभग नव्हती. यामुळें व त्या काळांत भरपूर खाण्यापिण्याला मिळत असल्यामुळें-मध्ययुगीन कारागिराला एका घटकेंत लखपति

व्हावें अशी श्रीमंत होण्याची असोशी व उताविळी नसे. आज नानाप्रकारच्या सुखसोयी व विलासवस्तु यांच्यासाठीं श्रीमंत व्हावें, पैसे मिळवावे असे वाटत असतें. आज गरजा व मोह वाढले आहेत व देश तर दरिद्री झाला आहे. त्या काळांत हल्लीचे नाना मोह नव्हते. त्यामुळें कामांत भरपूर वेळ देतां येत असे. जी वस्तु कारागीर तयार करी, ती त्याच्या जीवनाचें सुख असे; ती वस्तू त्याचें बक्षीस, तोच त्याचा आनंद. आपणांस ह्या वस्तूपासून आनंद होत आहे, तसाच तो इतरांसहि होईल, अशीसुद्धां भावना त्याच्या हृदयांत येत नसे. आपण चित्रांत अमुक रंग गर्द कां दिला, येथे जरा छाया कां दाखविली, येथें जरा बांक कां दिलें या गोष्टीची ती कारणें व त्यांचा आनंद–तो त्याचा त्याला ठावा तो आनंद याची सहृदयता–यांची दुसऱ्यास काय कल्पना येणार ? तो आपल्याच वस्तूंस पाही, तिचें चुंबन घेई, तिला हृदयाशीं धरी. ती वस्तु तो दुरून पाही, जवळून पाही. ती वस्तु म्हणजे त्याचा देव, त्याचें बाळ. ती वस्तु म्हणजे त्यांचें ध्येय, त्याचा आनंद. होणाऱ्या आनंदाची कल्पना, अंधुक कल्पनाहि त्याला इतरांस देतां येत नसे. तो अंतरीं उचंबळे, हेलावे, डोले. स्वतःचा आनंद तो शब्दांत व्यक्त करूं शकत नसे. तो वर्णन करावा असेंहि त्याच्या मनांत स्वप्नीहि येत नसे. तो आनद स्वसंवेद्य असे, म्हणूनच फार पवित्र असे.

वस्तू निर्माण करणाऱ्याला स्फूर्ति कोठून मिळाली, प्रेरणा कशांतून झाली, हें जर कळलें तर त्या वस्तूंचें स्वरूप समजण्याला अधिक मदत होते. त्या वस्तूचें स्वरूप अधिक स्वच्छपणें ध्यानांत येतें त्या ज्ञानाचा मग दिवा हातांत घेऊन त्या वस्तूकडे आपण पाहतों. पैशाचा किंवा नांवलौकिकाचा हेतु जर कलावस्तूच्या निर्मितीच्या मुळाशी असेल, तर कलेंतील सारा अभिजात मोठेपणा नाहींसा होतो. कलेच्या मुखमंडलाभोंवतीं असणारें तेजोवलय नाहीसें होतें. खऱ्या कलावंताला कशाची अपेक्षा नसते. न धनाची, न मानाची. आपल्या मर्त्य हातांकडून अमर्त्य वस्तू निर्माण व्हावी, यांतच त्याचा सारा संतोष भरून राहिलेला असतो. दुष्काळ पडला तरी पुनः पुनः पेरणाऱ्या कष्टाळु व श्रद्धाळु शेतकऱ्याप्रमाणें, कितीहि मार्गांत निराशाजनक परिस्थिति आली तरी पुनः पुनः तो आपल्या कामाला मनःपूर्वक वाहून घेतो. आपलें कमळ उत्कृष्टपणें फुलविण्यासाठी तो आपली पराकाष्टा करतो, सर्वसामर्थ्य त्या कामी खर्च करितो. कीर्ति मिळेल कीं नाहीं, गौरव होईल

कीं नाहीं, धनलाभ होईल कीं नाही, त्याची चिंता त्याला कशाला? तो त्याचा—खऱ्या कलावताचा प्रश्नच नव्हे.

स्वत.च्या अत:करणातील भावनांना प्रकट करण्यासाठीं खरा कलापूजक कलासर्जन करीत असतो. त्या सर्जनाच्या द्वारां तो स्वतःच्या अंतराला बाहेर पहात असतो. आपल्या भावनांचें आंतररूप बाहेर पाहण्याची त्याला इच्छा असते. स्वत:ला मूर्त झालेले पाहण्याचा जो आनंद त्या आनंदासाठीं तो तें काम करतो. ज्या ज्या व्यक्तीवर तो प्रेम करतो त्या सर्वांना त्याची ती कलावस्तु आवडते. अशा साध्या सरळ व भावनोत्कट जीवांच्या आनंदामधूनच, त्यांच्या निरागस, अकपट व सहजसुन्दर निर्दोष सुखामधूनच जगांतील अत्यत भव्य व दिव्य, लावण्यपूर्व व हृदयंगम अशा वस्तु निर्माण झाल्या आहेत. लहान मूल खेळण्यांशीं खेळतांना ज्याप्रमाणें रंगून जातें, त्याप्रमाणें हे साधे सरळ जीव वस्तु—निर्मितींत रंगून जात. काम हाच त्यांचा आनद व खेळ. मोठमोठी गोपुरें, मदीरें, मोठमोठी भव्य लेणी, सुन्दर चित्रे व रमणीय मूर्ति, मोठमोठी शहरें व मोठमोठीं राज्यें-या वस्तु निर्माण करणाऱ्यांना त्या निर्माण करण्यांत अपूर्व आनंद वाटत असतो. सूर्यप्रकाशांत पांखरें उडतात व गाऊ लागतात; तितक्याच सहजतेनें हे लोक त्या त्या प्रिय वस्तू—आपल्या मनच्या वस्तू—घडवीत असत.

प्राचीन संस्कृतीनें ज्या गोष्टी मानवी आवाक्यांत आणिल्या होत्या, त्या अर्वाचीन संस्कृतीनें उधळून टाकिल्या आहेत. विशेष गोष्ट म्हणजे आजचें जीवन साधें राहिलें नमून गुतागुतीचें व क्रित्रिम झालें आहे. ह्या नव संस्कृतीनें आपल्या गरजा कारण नसताना बेसुमार वाढविल्या आहेत व नानाप्रकारचे मोह मार्गांत उभे केले आहेत हे मोह पूर्वीच्या आपल्या एका बाजूला असलेल्या खेड्यांत, त्या खेड्यांतील झोंपडीत आपणांस माहीतही नव्हते. आज निरुपयोगी अशा शेंकडों वस्तू उगीचच्या उगीच अडगळीसारख्या घरांत भरून ठेवण्याची वेडगळ संवय आपणांस लागत आहे; आणि ही सवय जडल्यानें शांतपणें अविश्रांत श्रम करण्याचा, आपल्याच कामांत रंगून जाण्याचा जो आपला बहुमोल गुण तो आपण गमावून बसलों आहोंत. दगड पदरीं घेऊन चिंतामणि फेंकून दिला आहे. आपल्या घरांत वेड्यावांकड्या तसबिरी, कोठली तरी व कसलीं तरी चित्रें, मोडक्या खुर्च्या व फुटकी टेबलें, बांकें व स्टुलें, कप व बशा भरल्या आहेत व त्या

वस्तु साफसूफ करण्यांतहि भाराभर श्रम खर्च होतो व वेळ वायां जातो. ह्या वस्तू घरांत आणून आपण नवीन ऐट दाखवू लागलों आहोंत, श्रीमंती मिरवू पहात आहोत. परंतु आपला तो पूर्वीचा सुंदर व मनोहर असा थोर साधेपणा, ती चित्ताची प्रसन्नता, शांति व एकाग्रता, ती हृदयाची तन्मयता या गोष्टी गमावून बसलो आहोत.

तो थोर साधेपणा–त्या साधेपणाची पूजा करावयास फिरून चला. साधेपणांत असलेले ते थोर फायदे, चला ते परत मिळवूं. घरांत अडगळ नसणे; खटाळभर वस्तू नसणे, तें स्वच्छ व सुन्दर रिकामें असणें–म्हणजेच सौंदर्य. कांही नसण्याचें जे सौंदर्य आहे तें पुन्हां आणू या विचाराची गभीरता-तिचा रग पुन्हा पुन्हा पैदा करूं या. साध्या जमिनीवर टाकलेलो एक चटई, पसरलेली घोगडी–परंतु तिच्यावर बसणाऱ्याच्या मनात परमोच्च विचार व रमणीय कल्पना ! साधी राहाणी व उच्च विचारसरणी. जवळ मंद प्रकाश देणारी समई, परंतु हृदयांत अनत विचारांचे दिव्य दीप ! तो बाह्य साधेपणा व हृदयाची ती श्रीमती–चला आपलीशी करू. जीवनाच्या साधनांची चिता नका करू; जीवनालाच फुलवू या, रंगवूं या, त्यांतच मन ओतूं या. नौकरी कशी मिळेल, पोटाची टीचभर खळगी कशी भरेल यांचीच विवंचना ज्या काळात सारे लोक करीत असतात, अशा उदरभर व पोटभरू काळांत थोर शकराचार्य, भगवान् बुद्ध हे जन्मास येत नसतात. ताडामाडांच्या झाडांखालीं झापांनी शिवलेली झोंपडी ती पुरेशी आहे. तेवढी श्रीमती पुष्कळ झाली या देहाला. मनाला व बुद्धीला मात्र सर्व त्रिभुवनांतील सौदर्य व विचार आणण्यासाठी पाठवा. बुद्धीनें व आध्यात्मिक सामर्थ्यानें, ज्ञानाने व चारित्र्यानें सजलेले सिहाचे छावे प्रसविण्याचें ज्या दिवशी भारतीय माता बद करितील, असे सिहकिशोर वाढविण्याचें सोडून देतील, त्या दिवशी भारताचे नष्टचर्य ओढवलेच समजा; भाग्यभास्कर कायमचा मावळला असे निःसदेह समजा.

सन्याशाला स्वतःचें जीवन जितकें पावन व पवित्र वाटतें, तितकें कलावानाला स्वतःचें कर्म व स्वतःचें जीवन वाटू दे. आपल्या हातांतील कामास प्रत्येकानें पवित्र मानावें, त्या कर्मास नटवावें, सजवावें. सारी दृष्टि त्याकर्मावरच खिळूं दे. डोळा इकडे तिकडे भटकतां कामा नये, नजर दुसऱ्या गोष्टीकडे झुकतां कामा नये. कोणत्याहि फळावर दृष्टि नको. आपण साधेपणानें राहूं, बाह्य मदतीवर न विसंबता स्वतावर विसंबूं. जसजसा काळ जाईल, तस-

तसा हृदयांतील गोपाळकृष्णाच्या मुरलीचा आवाज ऐकूं येऊं लागेल व त्या आवाजाने कर्म कसें करावें, रंग कोणते द्यावे, शब्द कोणता वापरावा, छिनी कोठें व कशी मारावी–सारें समजू लागेल. ध्रुवाच्या गालाला नारा–यणाने स्पर्श केला व तो वेद बोलूं लागला. परंतु तोंपर्यंत तो तपस्याच करत होता. आपण आपले काम करीत राहू या. अपार श्रमांना व हृदय ओतून केलेलें जे आपले कर्म, त्याला परमेश्वर अमृतहस्ताने स्पर्श करील व तें कर्म सौंदर्याने भरून जाईल. आपल्या कर्मावर प्रसन्न होऊन त्याला परमेश्वर जेव्हा आशीर्वाद देतो, तेव्हां त्या कर्मात सौंदर्य नुसतें नाचून राहतें. सौंदर्य म्हणजे ईश्वरी कृपा, ईश्वराचा प्रसाद. त्या प्रसादाला स्वतःला विसरून केलेल्या श्रमानें पात्र होऊं या. आपापल्या झोपडीत साधेपणांत निरहंकारपणानें झगडूं या. प्रत्येक प्रयत्न, प्रत्येक मारलेला घाव, फिरवलेले कलम, घेतलेली तान म्हणजे मुक्तीचेंच स्वरूप होऊं दे. मोक्षद्वारच होऊं दे. फिरविलेलें चाक, हाकलेली मोट–साक्षात्काराचें साधन हाऊ दे. प्रत्येक घाव म्हणजे मुक्ति आहे. कारण तो मारतांना आपण स्वतःला विसरून गेलो होतों. अशाप्रकारें मुक्तीवर मुक्ति जेव्हां आपण रचीत जाऊं, प्रत्येक प्रयत्न ध्येय दाखवील अशा वृत्तीनें केलेल्या अनंत प्रयत्नांचा जेव्हां पर्वत आपण रचूं, तेव्हां मग ते परब्रह्म, तें परमतत्त्व–ते आपणास मिळेल की नाही, तें प्रभूचें प्रभूलाच माहीत.

अपरपार दया आपल्या जीवनांत आणण्यासाठी बुद्धदेवांनीं एक–दोन नाही तर पाचशेवेळां जन्म घेतले. पांचशे वेळां जन्ममरणाच्या खस्ता त्यांनी खाल्लच्या; मग परिपूर्ण अशी, अव्यंग अशी एखादी वस्तु निर्माण कर-ण्यासाठी, निस्सीम भावनेनें श्रमाची एकाद दुसरी घटका देण्यासहि आपण कां कुरकुर करावी ? ज्या भक्तीमुळे, ज्या पूजेच्या फुलामुळें आपली जीवनें विश्वंभराच्या पदकमळांवर वाहण्याच्या लायकीची होतील, ती निर्दोष अव्यभिचारी भक्ति, तिचें मोजमाप करू इच्छितां काय ? त्या भक्तीसाठीं इतक्या घटका दिल्या, इतके दिवस दिले असे व्यापारी जमाखर्च मांडीत बसणार होय ? ज्या भक्तीनें अनंत परमात्मा मापावयाचा असतो, त्या भक्तीला माप नसतें ती अमोप व अनंत असली पाहिजे. अनंत भक्तीनेंच अनंत तुळिला जाईल. या सृष्टींत अपार विविधता आहे जिकडे जाल तिकडे अनंताचें दर्शन घडेल.

तर मग काय ठरलें ? असें ठरलें कीं, वाटेंत न थकतां व न दमतां

आपण अलोट धैर्यानें पुढें घुसूं या, पुढे दौडूं या. हातांत कोणतेंहि काम घेतलेलें असो; साधनाचींच साध्यें करूं या; कर्म हाच मोक्ष करूं या. " विठ्ठल टाळ विठ्ठल दिंडी- " भजनाचें कर्म म्हणजेच मोक्ष; भजनकर्माची साधनें तीहि ईश्वराचींच रूपें. आपल्या कर्माचीं साधनें म्हणजे विठ्ठल व त्या साधनांनी होणारें कर्म तें विठ्ठलच. ध्येयासाठीं म्हणून ध्येयाकडे चला कानांवर हांक पडेपर्यंत विसावा नको; थांबणें नको परतु ज्याच्या आवाजाची हयगय करून कधीं चालत नाहीं, त्याचा आवाज कानावर येतांच, मृत्युदेवाची हांक कानीं पडतांच, आपण आपले खेळ व खेळणीं अनासक्तपणें येथेंच सोडून आईच्या-त्या मोठ्या आईच्या कुशीत विश्रांति घ्यावयास, तिच्याकडून कुरवाळून व थोपटून घ्यावयास, शांतपणे निजावयास निघून जाऊं या.

जीवनाला वळण देणें : ९ :

दारिद्र्य माणसाला घणाप्रमाणें ठोकून ठोकून आकार देत असतें. आपत्तीमुळें मनुष्याचें चारित्र्य तयार होत असतें. दुःख, कष्ट, आपत्ति ह्यातून तावून सुलाखून गेलेला मनुष्य समाजांत योग्य तें स्थान घेतल्याशिवाय राहणार नाही. श्रीमंत मनुष्याला कधीं कोठे अडचणच नसते; त्याला विरोध माहीत नसतो. त्याला साऱ्या सवलती असतात, सारे हक्क असतात; परंतु म्हणूनच तो नादान निघण्याचा संभव असतो. तो लहरी होतो. तो हजारोंची मनें दुखवील व स्वतःचा नाश करून घेईल. मोलवान् वस्तु प्राप्त करून घेण्याची खरी शक्ति श्रीमंतीपेक्षां दारिद्र्यांत राहूनच मिळवितां येते. दारिद्र्यांत असतांना मिळालेलें ज्ञान व आलेलें अनुभव ही फार मोठी संपत्ति आहे व तिच्या जोरावर आपण पुढें वाटेल तें मिळवूं शकूं.

सेवा, दारिद्र्य असहायता-ह्या धीरवान् लोकांच्या शाळा आहेतत.ह्या शाळांत मोठे लोक तयार होतात. जो लहानपणीं गरीबींत वाढतो, त्याला प्रत्येक गोष्टींत जपावें लागतें. जपून बोलणें, जपून चालणें. प्रत्येक शब्दाचा व कृतीचा विपर्यास केला जाऊं नये म्हणून तो जपत असतो. तो कुणाचा अपमान करणार नाहीं, कुणाला हिडीस फिडीस करणार नाहीं. तो उधळपट्टी

करणार नाहीं, आळशी राहणार नाहीं. तो सर्वांशीं सहकार्य करील. लहानपणी असे अनुभव घेण्याची ज्याला संधि मिळाली, त्यालाच मोठेपणीं समाजांत कसें वागावें, समाजाची मनोरचना कशी असते हें पाहण्याची पात्रता असते. तो दुसऱ्यांचा मान राखील, कोणाचें मन मुद्दाम दुखविणार नाही. ज्याचा स्वाभिमान दुसऱ्याच्या स्वाभिमानाला धक्का लावीत नाहीं, तोच समाजाचें चित्र अजमावू शकेल. राजा व रयत हे बाह्यत: परस्परांशीं निराळ्या रीतीनें वागतांना दिसतील. उदाहरणार्थ, राजा सिंहासनावरच असेल व प्रजा मुजराच करील. परंतु राजा व प्रजा दोघांच्या स्वाभिमानाला कशानेहि बट्टा लागतां कामा नये. आपण जी सेवा करूं ती अशा रीतीनें करावी की, एक दिवस आपणाला अधिकार प्राप्त होईल आज आज्ञा इतक्या कसोशीनें पाळू या की, एक दिवस आपण आज्ञा करणारे होऊ. आजचे उत्कृष्ट सैनिकच उद्यांचे सेनानी होतील. थोरांना अशी सेवा करून दाखविण्याची तळमळ असते. त्याचप्रमाणें जो सेनानी सैनिकाचा पदोपदी अपमान करील, त्याचा स्वाभिमान दुखवील, त्या सेनानीचे हेतु कधी तडीस जाणार नाहीत; त्याचें कार्य विफल होईल.

धनी व सेवक, राजा व प्रजा, सेनानी व सैनिक– यांना परस्पर जोडणारें काय असते? परस्परांच्या संबधांतील निर्दोष वागणूक, उभयतांच्या बोलण्याचालण्यांत, प्रत्येक शब्दांत व प्रत्येक कृतीत–दोघामध्यें सहकार्य आहे ही गोष्ट दिसून आली पाहिजे. अन्योन्य होणाऱ्या सर्व व्यवहारांत परस्परांचें दिसून येणारें हे जे अकपट व संशयातीत वर्तन, मोकळेपणाचें वर्तन–तें जोडीत असतें एकमेकांच्या मनांत परस्पराबद्दल असणारी जी अचल श्रद्धा ती एकमेकांस जोडीत असते ज्या क्षणी परस्परांच्या वर्तनांत श्रद्धा दिसणार नाही, त्या क्षणीं संबध तुटून जातात. जगांतील सारे व्यवहार श्रद्धेवर व पतीवर चाललेले आहेत. परस्पर विश्वासावर सारें विश्व चाललें आहे. लष्करांत शिकलेला सैनिक सेनापतीला सलाम करतो. सेनापतीला योग्य तो भाव द्यावयास तो कधी चुकणार नाही. सेनापतीहि त्या सलामाचा स्मितानें व सभ्यतेनें स्वीकार करील व उलट सलाम करील. सेनापति त्या सलामीचा दुरुपयोग करणार नाहीं. आपणहि या लष्करांतीलच एक अंश आहोंत व त्यामुळें हें आपलें स्थान आहे हें ओळखून, हें सदैव हृदयांत धरून तो वागेल. ज्यावेळेस हुकूम तोडणाऱ्याला देहान्त शिक्षा एकदम फर्मावयाची असते, त्यावेळेसहि चिर

अभ्यासिलेली मनाची स्थिरता तो सोडणार नाहीं. सेनापति या नात्यानें त्याला ती गोष्ट करावी लागत असते. शिस्तीच्या अमूर्त ध्येयासाठी, लष्कराच्या आदर्शासाठी त्याला ती कठोर गोष्ट करावी लागत असते. ती शिक्षा देण्यांत त्याचा व्यक्तिविषयक स्वार्थ, किंवा सूड-कांहीच नसतों यामुळेच त्याच्या हुकुमाची ताबडतोब अमलबजावणी होते- यामुळेच त्याच्या हुकुमाला अधिकार प्राप्त होतो व दुसरे त्याप्रमाणें करावयास तात्काळ पुढे येतात.

अशा प्रकारचो सत्ता चालविण्यास संयमाची अत्यंत आवश्यकता असते. अत्यंत गुतागुतीचे हे अनुभव असतात. अनेक प्रकारच्या गुतागुतीं-तून मार्ग काढावयाचा असतो. नाना भावना, नाना विचार, नाना विकार, नाना प्रश्न हृदयांत थैमान घालतात व त्यांतून मार्ग निर्माण करावयाचा असतो. मनाच्या मृदु व हळुवार भावना, त्याचप्रमाणे न्यायाच्या प्रखर भावना-दोन्हीही उभ्या असतात. कायद्याची अमलबजावणी करणाऱ्या मेंदूत अनेक गोष्टीचें सतत स्मरण, अनेक गोष्टीचें ध्यान राहिले पाहिजे; बारीक सारीक शेकडों गोष्टी, त्यांचे संबध व परिणाम इकडे लक्ष ठवावें लागेल अशा माणसाचीच सत्ता दृढ होईल व चिरकाळ टिकेल. ज्याला स्वतःचे मन ताब्यांत ठेवतां येते, जो स्वत.चा स्वामी आहे, स्वत.च्या लहरीचा वासनाविकारांचा जो गुलाम नाही, तोच पुरुष सत्ता गाजवू शकेल, हुकूम करू शकेल; तोच अधिकार चालवू शकेल, गडबडगुडा व गोधळ बंद करू शकेल, व्यवस्था निर्माण करूं शकेल. ज्याला स्वत.चा स्वभाव ताब्यांत ठेवतां येत नाही, स्वतःच्या भावनांवर ज्याला नियंत्रण ठेवतां येत नाहीं, त्याला- लहान मूल असो, चाकर असो, अनुयायी असो- कोणी मानणार नाही सारे त्याचा तिरस्कार करितील. त्याच्या शब्दाला किंमत राहणार नाही. कारण त्याला स्वतःलाच स्वतःच्या शब्दाची किमत नसते दुसऱ्यांना शिस्त व संयम शिकविण्यापूर्वी आपण आपल्या मनाला ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न करावयास हवा. सत्ता व आज्ञापालन ह्या दोन्ही एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जो दुसऱ्याला अमुक कर असें सांगतो, त्याप्रमाणें तो आधी तसा वागत असला पाहिजे. तरच त्याच्या सांगण्याला अधिकार येतो, तरच त्याच्या आज्ञेत सामर्थ्य असतें. आधीं स्वतः स्वतःची आज्ञा पाळा व मग दुसऱ्यास हुकुम करा. मीच माझा सेनापतिहि आहे व सैनिकहिं आहे. मीच माझा गुरुहि आहे व शिष्यहि आहे. मलाच आधीं माझा शिष्य

होऊ दे– मग इतर शिष्य मला मिळतील. आपलें शिक्षण ज्या मानानें उत्कृष्ट झालेलें, त्या मानानें आज्ञापालनाची शक्ति आपणांत जास्त. जो आज सत्ता गाजवीत आहे, तो काल हुकुमाप्रमाणें वागत होता. आपण उत्कृष्ट रीतीनें आज्ञा पालन करण्यास, शिस्त पाळण्यास शिकू या कीं, उद्यां आपणांस आज्ञा करणारे होता येईल. बलवान् मनुष्याचें बळ अशाच निरनिराळया साधनांनी निर्माण झालेलें असतें. संयमांतून व साधनेंतून सामर्थ्य प्राप्त होत असतें व्रतपालनाने विजयशक्ति येत असते.

मनुष्य महाविद्यालयांत जातो. कां जातो? शिक्षक होण्यासाठी? नाही; तर कसे शिकावें हे शिकण्यासाठी. आपण जे जे ऐकतों व जे जें पाहतो, त्यापासून योग्य तो बोध ज्याची बुद्धि व हृदय घेऊ शकतात, तोच खरोखर चांगल्या रीतीनें शिकून तयार झाला. या जगांत शिकून मनानें व बुद्धीनें कसे मोठे व्हावें हे ज्याला समजले, ज्याची इंद्रियें सदैव दक्ष असतात, ज्याचा मेंदू तरतरीत असतो, आजूबाजूस होणाऱ्या शेकडो–हजारों गोष्टीच्या बाबतीत जो आंधळ्याप्रमाणें व बहिऱ्याप्रमाणें वागत नाही, तोच खरोखर शिकला. एकाद्या रोपांत कसे बदल होतात, हे अशिक्षिताला कांही कळणार नाही. तें रोपटें अशिक्षिताला आपली कथा–जीवनकथा सांगू शकणार नाही, सांगू लागले तरी त्याला समजणार नाही. अशिक्षित कधी खोल बघणार नाही. नाना प्रकारच्या चाली व रूढी कां पडल्या हें तो शोधणार नाही. त्याचप्रमाणे ज्याला पुष्कळ पठित ज्ञान आहे, जो केवळ पुष्कळ चोपड्या व पुस्तकें वाचतो–तोहि खरोखर शिकला असें नाहीं. तो पढत–मूर्ख असण्याचा संभव असतो इंद्रियें जी अनुभव संपत्ति क्षणोक्षणी आणीत असतात, इंद्रिये जी मालमसाल्याची पोती भराभरा भरून आणून ओतीत असतात, त्यांची उत्कृष्ट निवड करणारा, त्या सर्वांमधून उत्कृष्ट सोयी तयार करणारा, त्या सर्वांचा नीट परिपाक करणारा– तोच खरा शिकला. एक मानसिक क्रिया इतर शेकडों मानसिक क्रियासाठीं आपणांस समर्थ करीत असते. केलेला एक विचार दुसरे दहा विचार करण्याची ताकद देत असतो. एकाग्रता साधण्यासाठी केलेला प्रयत्न मनावर सत्ता चालविण्याची शक्ति देत असतो. आणि जो स्वतःच्या मनाचा मालक झाला, तो जगाचा मालक होतो; तो जगाला हुकूम देण्याची शक्ति मिळवितो.

जो मनुष्य आजन्म विद्यार्थी होण्यासाठी शिकतो, शिकण्याची कला

शिकण्यासाठीं शिकतो, आणि जो दुसऱ्यापेक्षां आपण वरचढ व्हावें, आपणांस भरपूर पगार मिळावा, आपणांस विद्वान् म्हणून मान मिळावा, म्हणून शिकतो त्या दोघाच्यामध्ये केवढे नैतिक अंतर, केवढी नैतिक तफावत दिसून येईल. एक सरस्वतीचा भक्त तर एक भाडोत्री हमाल. म्हणून तर आपल्या शास्त्रांत पदोपदीं सांगितले आहे की, ज्ञानासाठी म्हणून ज्ञान मिळवा, प्रेमासाठी म्हणून प्रेम करा. फलरहित निःस्वार्थ सेवा ही फार थोर वस्तु आहे व हिंदुधर्म तीच तुमच्याजवळ मागत आहे. खऱ्या सिद्धीला दोन गोष्टीची जरूरी असते. निर्मळ व निःस्वार्थ हेतु व त्या हेतूच्या परिपूर्णतेसाठी स्वात्मार्पण करण्याची तयारी. ह्या दोन गोष्टी जवळ असतील तर बाकी सारे आपोआप येईल. आणि म्हणूनच तरवार गाजविणाऱ्या विजयी वीराच्या पोटी जन्मास येण्यापेक्षां संतांच्या पोटी जन्मलेले अधिक बरें. वीरभूमीत जन्मण्यापेक्षा सतभूमीत जन्मणे अधिक श्रेयस्कर होय. कारण वीर जे मिळवितो तें उपभोगून टाकतो त्याने जे मिळविलें ते त्यानेच भोगून गमविले. परतु सत जे सामर्थ्य मिळवितात ते भावि पिढीला ते ठेवून जातात-आपल्या पाठीमागून घेणाऱ्यासाठी जपून ठेवतात. कारण फळासाठी त्यांचे श्रमच नव्हते-तें फळ त्यानी दुसऱ्यासाठी ठेवून दिलें आहे.

प्रगति

-१०-

"प्रेम हें साधन, संघटना हा पाया व प्रगति हें ध्येय" या तीन शब्दांत ऑगस्टस कॉम्टी या अर्वाचीन थोर ऋषीनें मानवजातीच्या आकांक्षा सकलित स्वरूपांत मांडल्या आहेत. कॉम्टी ह्याची बुद्धि एकाच गोलार्धांत खेळत होती. प्रगति हा शब्द मनांत संशय न येतां त्यानें ठेवून दिला. परंतु प्रगति हें ध्येय असू शकेल कीं काय ह्याबद्दल पूर्वेकडचे विचारवंत शंका घेतील. कॉम्टीला प्रगति हें ध्येय निरपवाद सत्य वाटलें. पूर्वेकडे ह्या बाबतीत कोणाला संशय वाटेल ही गोष्ट त्याच्या मनांतहि आली नाहीं. आधिभौतिक संस्कृतीचा हा पुण्यात्मक मोह आहे. ज्या काळांत सुखविलास, वासनातृप्ति, हेंच ध्येय होऊ पहात आहे, हेंच ध्येय समजून मानव-

विचारवंत मानव–वागत आहे, अशा वेळेस सेवा, दुसऱ्याचें दुःख दूर करणें हें ध्येय म्हणून मांडणें योग्य आहे. मानव जातीची सेवा हें जीवनाचें ध्येय असणे भव्य व सुदर वाटतें खरें–परतु––

पौर्वात्य देशांची निष्ठुर व कठोर अशी विवेचक बुद्धि पुढें येऊन विचारिते " काय हो, सेवा हे जर ध्येय ठरलें तर मानव जातीला सदैव सेवेची अपेक्षा राहणार हे उघड आहे. म्हणजेच मानव जात सदैव दुबळी राहणार असें नाही का होत ? मानव जातीचा दुबळेपणा का आपणांस चिरजीव करावयाचा आहे ? आईबापांना सेवेचा आनद मिळावा म्हणून मुलानें सदैव पंगू राहावें काय ? मुलाला सेवेची जरूर राहणार नाहीं, तो आपल्या पायावर उभा आहे, ह्यांत खरा आनंद नाहीं का ? मला सेवेचा सदैव आनद हवा असेल तर जगांत सदैव दुःख व दैन्यहि पण असली पाहिजेत. सेवा हे अतिम ध्येय असू शकणार नाही. आत्म्याची अनंत रूपानें प्रकट होण्याची अनंत शक्ति–ह्याना सस्कृति कितीहि वाढली तरी ती तृप्त करूं शकेल कां ? मानव जातीची सेवा हें साधन आहे व साध्याची प्राप्ति प्रत्येकाच्या अनुभवावर अवलंबून राहील. सर्व ठिकाणी परमेश्वर पाहणे हे साध्य आहे. सेवेनें हे साध्य प्राप्त होईल हे खरें. सामाजिक सुधारणा, प्रगति ह्या गोष्टी चांगल्या आहेत–परंतु हीं अतिम साध्यें नव्हेत. ह्याचा अर्थ सेवेला महत्त्व नाहीं असा नव्हे. आजच्या आपल्या जीवनाला सेवा हें ध्येय योग्यच आहे व तेच एक ध्येय सद्यः परिस्थितीत सर्वांनीं मानिले पाहिजे.

ज्यांना ह्या जगाच्या पलीकडील तत्त्वाचें अंधुकहि दर्शन झालें नाहीं, त्यांना समाजाची, मानव जातीची सुधारणा हेंच ध्येय शोभतें परंतु हें जग म्हणजे आत्म्याची पाठशाळा आहे ह्या शाळेच्या बाहेर अनंत जीवन आहे ही गोष्ट खरी. परंतु शाळेच्या बाहेरील जीवनांत त्यालाच उत्कृष्ट जगतां येईल, जो शाळेत असतांना शाळेच्या जीवनांत उत्कृष्ट काम करीत असतो, शाळेच्या सर्व जीवनांत–खेळांत, डावांत, अभ्यासांत, वादविवादांत, वनभोजनांत–सर्व गमतीच्या गोष्टीत, त्याप्रमाणेंच गंभीर गोष्टीत जो तनमनधन ओतीत असे, आत्मा रंगवीत असे, तोच शाळेच्या बाहेर गेल्यावर तेथेहि उत्कृष्टपणेंच वागेल व आदर्शभूत होईल. जो इहलोकीं चांगला वागेल त्यालाच परलोकाची मजा. जो ह्या मर्यादित जगांत नीट खेळला, तोच अनंत

जीवनांतील खेळांत खेळाडू म्हणून शोभेल. जग ही परलोकाची शाळा आहे, गृहस्थाश्रम ही संन्यासाची शाळा आहे. जो गृहस्थ स्वैर व स्वच्छंद वागतो, तो खरा संन्यासी कसा होणार ? उत्कृष्ट गृहस्थाश्रम ज्यानें केला तोच उद्यां उत्कृष्ट संन्यासी होऊ शकेल

शिवाय ह्या जगांत कायमची कोणाची प्रगति झाली असें इतिहास सांगत नाहीं. भरती ओहोटी हा या जगाचा कायदा आहे. रिते भरतात व व भरलेले रिकामे होतात चढलेले पडतात व पडलेले चढतात. असें हें जग आहे. आज पाश्चिमात्य राष्ट्रांत एकीकडे सपत्तीत लोळणारे कुबेर आहेत तर दुसरीकडे दारिद्र्यानें पीडिलेले, रोगांनीं पछाडलेले, ज्ञानहीन व अन्नान्न असे मजुरहि पडलेले आहेत. युरोपचा उदय झाला आहे; परंतु आशियाचा अस्त झाला आहे. एकाचा अस्त तो दुसऱ्याचा उदय. एका बाजूला सुख दिसतें; त्याच्या दुसऱ्या बाजूला तितकेंच दुःख दिसतें. कोणाचा तरी नफा व दुसऱ्या कोणाचा तरी तोटा. आणि ह्यासाठीच प्लासी-सारख्या मग लढाया होतात. चिरंतन प्रगति ह्या जगांत नाही. प्रगतीचा लंबक सारखा पुढे मागे होत आहे. युरोपचा उदय सारखा टिकणार नाहीं, आशिया कायमचा पडून राहणार नाहीं. एक अंधारांत असेल तेव्हांच दुसरा प्रकाशांतला शोभणार. विरोधानेंच सारें खुलून दिसतें ! पडणाऱ्यांनी फिरून चढले पाहिजे, पतनांतून अभ्युदयाकडे गेलें पाहिजे. कारण नाहीं तर दुसऱ्या पडणाऱ्यांना चढावयास स्फूर्ति कोठून मिळणार, शक्ति कोठून मिळणार ? एकमेकांनीं एकमेकांस स्फूर्ति देत राहावयाचें व हा आरोहावरो–हाचा खेळ खेळत राहावयाचें.

मानवजात येथून तेथून सारी एक आहे; परस्परावलंबी आहे. रोमन लोकांची विधायक व व्यावहारिक कामगिरी हिंदूंना महत्त्वाची आहे व हिंदूंच्या उपनिषदांतील खोल व गंभीर दृष्टि पाश्चिमात्यांना तितकीच आवश्यक आहे. दिक्कालांच्या मर्यादेत प्रगति हें सत्य आहे; प्रगति हें ध्येय आहे; व या सत्यासाठीं, या ध्येयासाठीं, आपण जगणें व झिजणें हें बंधनकारक आहे, कर्तव्यच आहे.

मृत्यूवर विजय -११-

कोणी कोणी परमेश्वरानें मदत करावी, आपलें दुःख व दैत्य त्यानें हरण करावे म्हणून पूजा करितात. त्या सर्व सामर्थ्यवान प्रभूची आपणांस धीर मिळावा म्हणून प्रार्थना करितात. आणि अशा आर्तभक्तांना धैर्य प्राप्त होतें यांत शंकाच नाही. कारण शत्रू कोणीहि असो, परमेश्वर आपल्या बाजूस आहे, अशी अशा आर्तभक्ताची साहजिकच भावना असते; परंतु या अशा आर्तभक्तीत दोष येतोच. आर्तभक्तीत देवाला आपण राबवितों, त्याला आपले काम करावयास लावितों. आपली जीं पै किंमतीची क्षुद्र सुखे ती प्राप्त करून घेण्यासाठी देवाला आपण एक साधन बनवितों. देवाहून आपण आपल्या कामनानाच श्रेष्ठ केले !

कांही लोक दैववादी असतात. परतु यांतहि धोका आहे, दोष आहे. कारण त्यामुळें दैवच सर्व काही करीत आहे, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु अशा दैवाच्या हातांतील आपण केवळ बाहुली आहोंत असें आपण मानू लागलों. परंतु वस्तुस्थिति याच्या उलट असतें. कार्य करणारे क्रियावान् आपण असतो व दैव हें निष्क्रिय व पगु असतें. आपणच दैवाचे नियते असतों, दैव घडवीत असतों. दैववादी अरब शिपाई घोड्यावर स्वार होतो. भाला सरसावतो व 'किस्मत्' अशी गर्जना करून शत्रूवर तुटून पडतो आणि क्षणभर तो अजिंक्य भासतो. परतु शत्रूचा जोराचा हल्ला येऊन त्याला माघार घ्यावी लागतांच तो कपाळाला हात लावून बसतो व 'किस्मत्' दुसरे काय असें म्हणतो. तो अरब शिपाई लढाईस तेथे पुन्हा उभा राहूं शकत नाही.

या दोन प्रकारांपेक्षां तिसराहि एक प्रकार आहे. तो म्हणजे ईश्वराला आई म्हणून पूजून त्यापासून मिळणाऱ्या धैर्याचा. ही जी दिव्य मातृपूजा आहे, येथे मरणाला मिठी मारावयाची आहे. येथें दुःखाचा खाऊ आहे. अलोट धैर्य हाच आनंद आहे. आईचा हात मृदुच असेल असें नाही, तर तो कठोरहि असेल. तो अमृताप्रमाणें गोडच असेल असें नाहीं, तर विषासारखा कडुहि असेल. आई तारीलहि किंवा मारीलहि. परंतु आईनें मुलाला कितीहि झोडपलें, मारलें, पिटलें, तरी मूल तिच्याच पदराला धरणार, तिच्याच ओंच्यांत डोकें खुपसणार. आई जें जें देईल तें तें सारें गोडच आहे, चांगलें आहे, पूज्य आहे. दुःखांतहि आईची करुणाच आहे. आपत्ति हा तिनेच

पाठविलेला आशीर्वाद, तिचाच तो पवित्र दूत. त्याचें स्वागत केलें पाहिजे. आई मुलाचें वाटेल तें करील. त्याला रडवील किंवा हंसवील; चढवील किंवा पाडील. परंतु भक्त विचारतो, 'आई, तू नाहींस तरी कोठे? सर्वत्र तूंच आहेस. नाना रूपांनी तूच येतेस. मारावयास आलेली राक्षसीण तूंच, तारायास आलेली देवता तूंच. कोणत्याहि वेषांत तूं ये तुला शोधून काढण्यास ी शिकतों आहे. तुझा लपंडाव मी चालूं देणार नाहीं '

" जेथे जातो तेथें तू माझा सांगाती "

विठ्ठल सुखा। विठ्ठल दुःखा

" सर्वस्वी तुझाच स्पर्श मी अनुभवून राहिलों आहे. पंख लावून मी सातांसमुद्रापलीकडे गेलों तरी तेथेहि तूंच मला दिसतेस. मी स्वर्गांत गेलों तरी तेथे तू व नरकांत पडलो तरी तेथे तू."

ही मातृपूजा म्हणजे वीराचा निर्भय वेदान्त आहे. माता म्हणजे सर्वस्व. माता हीच आदिशक्ति, मूळ कारण. माता म्हणजेच अनत शक्ति, अनंत ज्ञान. अशा ह्या शक्तीशी एकरूप होणें म्हणजेच समाधि. स्वतःला पुसून टाकून, स्वतःचें व्यक्तित्व विसरून, केवळ निरहंकारी होऊनच त्या दिव्य दृष्टीचा, त्या महान् अनुभवाचा लाभ होणें शक्य आहे. श्रुति सांगते, " जेव्हां वासना मरते, सर्व सशय जेव्हा नष्ट होतात, सर्व वृत्ति जेव्हां विरून जातात, तेव्हांच मर्त्य अमर्त्य होतो, जीव शिव होतो "

ज्याची शक्ति आपल्या शक्तीपेक्षां फारच मोठी असते, त्याचा आपण तिरकार करतों, बहुधा आपण त्याच्यावर प्रेम करीत नाही नायगारा धबधब्याजवळील एका गुहेत एक बाई चुकून मागे राहिली. ती बाई परत आल्यावर सांगे, " त्या धबधब्याची प्रचंड गर्जना ऐकून मला त्याचा तिरस्कार वाटे, तिटकारा येई." हा तिरस्कार म्हणजे तिच्या मनांतील भीतीचेंच तें प्रत्यक्ष सक्रीय स्वरूप होय. भीतीचें तिरस्कारांत रूपांतर होतें. मोठा पुरुष जवळ असला म्हणजे आपली पूजा येथें कशी होईल अशी छोटचाला भीति वाटते. अशा भीतीतच अहंतेचा जन्म होतो. मध्यरात्रीचें आकाश आपणांस फार सुदर वाटतें. कारण लाखो लहान लहान तारका तेथे लुकलुक करीत असतात. परंतु आपणांस जर आकाशांत जातां आलें व त्या लहान तारकांऐवजी कोटचावधि प्रचड जळते गोल आपल्या सभोंवती जर दिसले, तर आपण त्यांचा मनांत तिरस्कार करूं. कारण त्या प्रचड विराट्

समूहांत आपण म्हणजे कोणीच नाहीं असें आपणांस वाटेल. आपला अहंकार दुखविला जाईल. कळत वा न कळत, आपण पावलोपावलीं सभोंवतालच्या चराचर जगाची स्वत.शी तुलना करीत असतों. त्या तुलनेंत आपण जर मोठे ठरलों तर आपणांस आनंद होतो, गुदगुदल्या होतात, तोंडावर हास्य खेळतें. परंतु त्या तुलनेत जर आपण फारच कमी पडतो, हिणकस ठरतों असें दिसले, तर आपण चिडखोर, त्रासिक, व तिरस्कार करणारे–थोडक्यांत माणुसघाणे होतों. आपल्या साऱ्या भावनांचा उगम या तुलनेपासून होत असतो. ही तुलना आपले जीवन रगवीत असते. आणि या तुलनेचा जन्म आपल्या अहंपूजेत असतो. जगांत साक्षी होऊन राहण्यांत जो दिव्य आनंद आहे, तो फारच थोड्या भाग्यवताना लाभत असतो व आईशी एकरूप होण्यांतील, आईशी चिरयुक्त होण्यांतील तो परमानंद चाखणारा तर जगात नाहीच कोणी म्हणाना.

परतु ज्यांना हा दिव्य आनद चाखावयाचा आहे, त्यांनी मरणाचे उपासक झालें पाहिजे. दु.खाचा भरलेला पेला पटकन् पिऊन रिकामा करून तो मातेपुढें करा व म्हणा "और लाव." बलवताला माघार माहीत नसते. शूराला दुःखाचों दरकार नसते 'निश्चयी व निर्मळ नरसिंहाला निराशा कधी शिवत नाहीं. पश्चात्ताप करण्याची कधी पाळी येत नाही. काव्यांतून ज्या निराशेची वर्णनें येतात, ती निराशा सामर्थ्यसंभव नसते, ती निराशा अहकारोद्भव असते आपणांला ज्या क्षणी अहकार घेरतो, ज्या क्षणी स्वतःची जाणीव होते, त्या क्षणीच आपण दुबळे आहोत असें आपणांस वाटू लागतें, आपण एकटे आहोंत असें वाटू लागतें. कारण आईपासून आपण त्या क्षणीं दूर झालेले असतों. स्वतःची स्मृति होतांच माता दुरावते व आपणांस आपला दुबळेपणा व अगतिकत्व यांची जाणीव होते. वीराला स्वत.ची जाणीवच नसते, स्वतःची शुद्धच नसते. त्याचें देहभान हरपतें. कड्यावरून बेधडक उड्या घेत सागराकडे जाणें एवढेच नदीला माहीत असतें. स्वतःच्या शरीराच्या चिंधड्या उडाल्या तरी तिला पर्वा नसते. पुढें कांटे आहेत का दरी आहे–कांहीहि ती पहात नाही. वीराचें तसेच असतें. मार्गात भेटणारें भलें की बुरें, चांगले की वाईट–हें तो पहातच नाही. कांटे असोत वा फुलें असोत, तो आपल्याच नादांत असतो. सारें तुडवीत पुढें जातो. फुलांना कवटाळण्यासाठी धावत नाही, कांटे पाहून रडत बसत

नाहीं. मार्गांमधील सर्व द्वंद्वांना काटीत छाटीत तो पुढेंच जातो. आणखी पुढें हाच त्याचा मंत्र. पायाखालच्या तलवारी वर हवेंतच आहेत असें त्याला भासतें व त्यांच्यावरून तो नाचत जातो. पायांखालचे निखारे गुलाबच फुलले आहेत असें समजून पुढें जातो. तो आजूबाजूचें सारे विसरतो. तो द्वितहोत होतो, जीवन्मुक्त होतो.

श्रीरामकृष्णांबद्दल विवेकानंद म्हणत; "त्यांना दुबळेपणा माहीत नव्हता. परंतु रामकृष्ण म्हणून कोणी व्यक्ति आहे, हेंहि ते विसरूनच गेले होते." मातृपूजा करणाराला हें असलें अलोट धैर्य, हा अतुल व अदम्य उत्साह प्राप्त होत असतो. ज्यानें अनंतांत बुडी मारिली, त्याला कोणाचें भय? त्याला जगांत सारेच सज्जन व सारेच सोयरे. त्याला जगांत सारेंच मंगल व सारेंच गोड. "मधुनक्तमुतोषसि। मधुमत्पार्थिवं रजः—" सारें त्याला गोडच गोड.

उषा मला गोड निशाहि गोड.

अंधार त्याला जितका प्रिय, तितकाच प्रकाशहि प्रिय. आकाशांतील तारे त्याला जितके सुंदर, तितकीच पृथ्वीवरील धूळहि त्याला सुंदर! अशाला कशाची भीति? त्या मृत्यूलाहि तो मारून जातो. तो मृत्यूचा घोट करतो व त्याला आपल्या पोटांत ठेवून देतो.

यस्यच्छाया अमृतं यस्य मृत्युः

अशी त्याची स्थिति होते. जीवन व मरण दोघांना व्यापून तो उरतो. त्याला सुख व दुःख विभिन्न दिसतच नाहीत. मायेचा पडदा टरकावून तो फेंकून देतो व त्या पडद्यापलीकडील अनंताचें, सच्चिदानंदाच्या मूर्तीचें दर्शन घेतो. तो कवि जॉर्ज इलियट म्हणतो,

"संत हे मग जगासाठीं जळतात व प्रकाश देतात. दुसऱ्यांच्या विकासासाठीं स्वतः जळत राहण्यांतच सूर्याप्रमाणें त्यांना धन्यता वाटते. पदार्थ जळणें व पेटणें म्हणजेच त्यांचें जीवन. विलासांत त्यांचा जीव गुदमरतो; कष्टांच्या आगडोंबांतच त्यांना शांत व शीतळ जीवन लाभतें-तेथेंच त्यांना मोकळेपणानें श्वासोच्छ्वास करतां येतो.

संतो तपसा भूमिं धारयन्ति.

आपल्या तपानें व जळण्यानें ते पृथ्वीचें धारण करितात. हे शब्द खरे आहेत. कारण खरी शक्ति अशीच असते. त्या विश्वमातेचे पुत्र असेच असतात व असावयाचे.

भूत व भविष्य :१२:

कांहीं लोक भारताच्या भूतकाळाकडेच सदैव दृष्टि ठेवून प्रयत्न करीत असतात; तर कांहीची दृष्टि भविष्यकाळावरंच खिळलेली असते. आपणांला दोन्ही दृष्टीचीं जरुरी आहे; परंतु त्यांतल्यात्यांत डावे उजवे पहावयाचें झालें, तर दुसरी दृष्टि ही अधिक महत्त्वाची आहे. भूतकाळाची जरूर आहे. कारण भूतांतूनच भविष्य निर्माण होतो. भूतकाळ हे भविष्य-काळाचें बीज आहे. पेरलेल्या दाण्यांतूनच उद्यांचा अकुर फुटणार. परंतु बीज जरी पेरले असलें तरी त्याला पुढे कोणतें वळण द्यावे, अकुरास कोणत्या दिशेनें वाढवावे, या बीजाला कोणते खत घातले असतां अकूर तेजाचा येईल, भावी वृक्ष जोमदार होईल, हे पाहणेंही महत्त्वाचे आहे. खरे शिक्षण हें उपहासानें मिळत नसते; एकमेकाचे उणे पाहून, शिव्याशाप देऊन मिळत नसतें. ज्या गोष्टीची आपणांस तहान आहे, ज्या गोष्टीसाठीं आपली सारी धडपड आहे, त्या गोष्टी ज्याला अधिक नीट कळतात, अधिक पूर्णपणें त्या ज्याला माहीत आहेत, तोच आपला खरा शिक्षक होय व तोच आपणांस तयार करतो. आपण जो प्रयत्न करीत आहोत, तो बरोबर आहे का चुकत आहे, आणखी काय केल्याने तो प्रयत्न अधिक सुदर व यशःशील होईल, हें शिक्षक दाखवून देत असतो. आपले खरें स्वरूप काय हें जो आपणांस समजावून सांगतो, व जीवनाची दिशा आपणांस दाखवून आशा देतो, तोच खरा शिक्षक.

राष्ट्राचें व्यक्तीसारखेंच आहे. राष्ट्राची सदैव निंदा करून राष्ट्र वर चढत नसतें आपली स्वतःची उगीच निंदा करून घेणे म्हणजे ती आत्म-हत्याच आहे. निंदा म्हणजे महान् हत्या होय. आपण वाईट, आपले पूर्वज वाईट, आपला धर्म वाईट, संस्कृति वाईट असे म्हटल्यानें आपणच आपल्या पायांवर कुऱ्हाड घालून घेत असतो. पाय तुटल्यावर, पांगळे झाल्यावर प्रगति कशी करणार? ज्याचा भूतकाळ कुचकामाचा व अपेशीच ठरला, त्याला भविष्यकाळच नाही. निस्सारच जर भूतकाळ असेल व त्याच्यावरच जर आपण भविष्यकाळ उभारूं पाहूं, तर तो गडगडून खाली येईल. कच्च्या पायावरचें, बाजूवर बांधलेलें घर टिकणार कसें? शिकावयास लागण्यापूर्वी शिकणाऱ्यामधील दिव्यता आपण प्रथम पाहिली पाहिजे. सेवा म्हणजे

पूजा आहे; भूतदया म्हणजे पूजा आहे; शिक्षणहि त्याचप्रमाणें पूजा आहे. तुमच्यामध्यें स्वतंत्र, विशुद्ध, सर्वशक्तिमान् व शाश्वत-सुंदर असें आत्मतत्त्व मला दिसतें व तें प्रकट होण्याच्या बाबतींत असणारे जे अडथळे ते दूर करण्याच्या कामांत मी तुम्हांस मदत करावयास येतों-म्हणजेच शिक्षण-म्हणजेच सेवा-म्हणजेच सर्व कांहीं. जर सर्व मानवजात तुमच्यांत साठवलेली नसेल, सारें ब्रह्मांड तुमच्या पिंडीं भरलेलें नसेल, तर आमच्या प्रयत्नांनीं काय होणार आहे ? बीजामधला टपोरेपणा दिसतो व म्हणून आपण पाणी घालतों. मनुष्यांतील दिव्यता दिसते व आपण ती प्रकट व्हावयास मदत करतों. तुमच्या जीवनभूमींत कांहीच नसेल तर कितीहि खणलें तरी दगडमातीशिवाय आमच्या हातांत काय येणार ? तुमच्या जमीनीत ठेवा नसेल, जुनें ठेवणें नसेल तर तुम्ही आम्ही कितीही प्रयत्न केले तरी काय मिळणार ? ते प्रयत्न निष्फळ होतील.

व्यक्तीच्या प्रगतीप्रमाणेंच राष्ट्रांची प्रगति असते, समाजाची प्रगति असते. प्रगति व्हावयास, विकास व्हावयास ध्येय डोळ्यांसमोर स्वच्छ दिसलें पाहिजे. आज दोन पावलें या रस्त्यानें, उद्यां त्या रस्त्यानें असें धरसोडीचें वर्तन केल्यानें प्रगति तर होत नाहीच, उलट निराशा पदरी येते. कष्ट भरपूर पडूनच्या पडून, उत्साहशक्ति खर्च होऊनच्या होऊन, पदरांत फळ नसतें. पुन्हां जागच्या जागींच मनुष्य येऊन बसतो ध्येय ठरलें पाहिजे व त्या ध्येयासाठीं भूतकाळांत जे प्रयत्न झाले असतील, त्या प्रयत्नांबद्दल आपण कृतज्ञ राहिले पाहिजे. यामुळेच ज्या ज्या महान् चळवळी होतात, त्या चळवळीतून सुद्धां थोडें तरि पुराणप्रियत्व असतेंच असतें पूर्वेतिहासाबद्दल भक्ति थोडी तरि त्या चळवळींतून दिसून आल्याशिवाय राहणार नाही.

परंतु भूत व भविष्य या दोहोंतून एकालाच चिकटून बसावयाचें असेल, तर भूतकाळापेक्षां भविष्यकाळालाच धरून ठेवलेलें बरे. काही झालें तरी, आपली इच्छा नसली तरीहि, थोडें तरी परंपरेचें रक्त आपल्याबरोबर येणारच येणार. थोडा तरी तो सुगंध बरोबर आल्याशिवाय राहणार नाहीं. जुनें कांहीं तरी थोडें बरोबर येणार व आपण पुढच्यासाठीं नवीन कांहीं तरी करून ठेवणार. दुसऱ्यांना मुळींच स्वातंत्र्य न देण्याची जी पुरातन्यांची, सनातन्यांची वृत्ति, त्या वृत्तीमुळें तरुण बेताल व अधीर होतात. गुलाम करूं पाहणाऱ्या या जुन्या लोकांचीं गांठोडीं भिरकावून द्यावीं असें त्यांना वाटूं

लागतें; जुन्यांच्या या वृत्तीनेंच तरुण आंधळे होतात. कृतीला प्रतिकृति, ध्वनीचा प्रतिध्वनी तुम्ही मागेच ओढीत बसलात तर तरुण पुढेंच खेंचणार. तुम्ही बद्ध करूं पाहाल तर ते मुक्त होऊं पाहाणार. तुम्ही सारखीच जुनीं बंधनें घालू पाहाल तर ते बंधनाच्या पलीकडे जाण्यासाठी उठणार. जुन्याला चिकटून राहणें हा दोष नाहीं, परतु दुसऱ्यालाहि मोकळीक न देणें हा गुन्हा आहे ही गोष्ट तरूणहि कबूल करितील. जुन्या लोकांनीं, 'जुनें तें सारें सोनें' असें त्यांना वाटत असेल, तर त्यांनी तें उराशीं धरून बसावें. परंतु त्यांनीं तरूणाना मोकळीक द्यावी. दुसऱ्यानेंही तें सोनेंच म्हणावें असला दुराग्रह त्यांनीं धरूं नये. श्रीरामकृष्ण परमहंस म्हणत, "सर्व धर्म सत्य आहेत. त्यांच्यांतील बहुतेक सारें अनुभवांतही सत्य आहे. परतु दुसऱ्या धर्मांतील गोष्टीना, दुसऱ्या धर्मांतील तत्त्वाना एकमेक असत्य मानतात. हें एक महान् असत्य मात्र या सर्व धर्मांत आहे." त्याचप्रमाणें जुन्याला चिकटून बसणारे पुराणप्रिय लोक हेहि सत्य आहेत, खरे आहेत. फक्त "तुम्ही मूर्ख चुकतां" असें जेव्हां ते तरुणांना म्हणतात, तेव्हां मात्र ते असत्य वागतात, चूक करतात. तरुणांचेंही म्हणणें सत्य आहे; फक्त जेव्हां जुन्याला प्रेमानें कवटाळणाऱ्यांचा, जुन्याकडे भक्तिभावानें दृष्टि फेंकणाऱ्या वाडवडिलांचा ते तिरस्कार करतात, त्यांच्याविरुद्ध कोल्हेकुई करतात, तेव्हां मात्र ते चुकतात, तेव्हां ते असत्य मार्गानें जातात. मला स्वातंत्र्य पाहिजे असेल तर मी दुसऱ्यासही तें दिलें पाहिजे.

वृद्धानें तरुणाला व तरुणानें वृद्धाला प्रेम दिलें पाहिजे. परस्परांचें शुभचिंतन केले पाहिजे. "शुभास्ते पंथानः संतु"—तुमचा मार्ग मगलप्रद ठरो—असें परस्परांनी परस्परांस प्रेमानें म्हणावें व स्वतःचे प्रयोग करीत राहावें, स्वतःच्या धर्माकडे जात राहावें. कोणाचा मार्ग चांगला हें काळ ठरवील. परस्परांच्या मंगलार्थ व सिद्धीसाठी परस्परांनीं प्रार्थना करावी. आपणांला हिंदुस्थान म्हणजे युरोप-अमेरिकेची निर्जीव प्रतिकृति करावयाची आहे का? नकोरे देवा! असलें दुर्दैव या भारतवर्षाच्या माथीं नको. परंतु तरुणांचें जर असेंच ध्येय असेल, हिंदुस्थान म्हणजे युरोप अमेरिकेची नक्कल, त्यांची छाया, असें करण्याचें जर त्यांचें ध्येय असेल, तर मग या प्राचीन खजिन्यांना, जुन्या ठेवण्यांना, प्राणापेक्षांहि कांहीं जास्त जपून ठेवणारे असे जे श्रद्धावान् कडवे वडील लोक, ते या तरुणांच्या उल्लूपणाला

अडवण्यासाठीं उभारलेले भक्कम किल्लेकोटच आहेत असें म्हटले पाहिजे. तरुणांचें असलें विवेकहीन अनुकरणाचें ध्येय असेल, तर वडील लोक मोलवान् सेवा करीत आहेत असे समजले पाहिजे. राष्ट्राचा पूर्वीचा रंग, पूर्वीचा गंध राखून ठेवणारी, परपरेचा नदादीप विझूं न देणारी, नवीन निर्जीव, विवेकहीन, मोर नाचतो म्हणून लांडोर नाचते, या प्रकाराच्या गोष्टीना अडवणारी अशी वडील मंडळी फार मोठें काम बजावीत आहेत, असें म्हणावें लागेल. परतु त्याचप्रमाणें हिदुस्थानचे पख तोडून टाकावे, त्याला हिडू फिरूं देऊ नये, त्याच्या विचाराला विश्व मोकळे करूं नये, त्यानें पिजऱ्यांतच त्या ठरलेल्या दांडीवरच ‘ पढोप्रभातें श्रीभगवान् ’ करीत राहावें, हे तरी आपणांस पाहवतें का ? आमच्या वडील मंडळीना असला दुःखी कष्टी हिंदुस्थान, परकी सत्तेच्या पारतत्र्याच्या शृंखलेपेक्षाहि अर्थहीन व सारहीन अशा ज्या रूढी व जे आचार त्यांच्या जड शृंखलानी शतकानुशतके जखडलेला व म्हणून आज जगाच्या मागे पडलेला व पारतंत्र्यांत पडलेला असा हिदुस्थान पाहण्यांत आनद व कृतार्थता वाटते का ? हिदुस्थान असा स्थाणुच राहावा, हें त्यांचे ध्येय आहे का ? जर असे तुम्हां पुरातनप्रियांचें ध्येय नसेल तर तुमच्या स्वातत्र्यप्रिय व तुम्हांला स्वच्छंदी वाटणाऱ्या मुलांबरोबर तुमचे आशीर्वाद पाठवा, तुमचे प्रेम त्यांच्या पाठीशीं असूं दे. भविष्यकाळावर जोरदार हल्ले करावयास तुमची मुलें निघत आहेत. भविष्याच्या डोगरांत सुदर लेणी खोदावयास ते जात आहेत—उत्साहानें व उमेदीनें जात आहेत. म्हणा त्यांना “ शुभास्ते पंथान: सन्तु ”. म्हणा त्यांना “ तुमचें कल्याण असो, तुमचा विजय असो ”. तुम्ही त्यांना म्हणा “ जा, शूर बाळांनो जा; छातीच्या वीरांनो जा; धैर्यशील बलवान् युवकांनो जा, पुढे जा, आणखी पुढें जा. तुमचे प्रगतीचे प्रयोग करा, तुमचे नवीन बावटे फडकवा; तुमच्या अदम्य उत्साहानें, ज्वलत आशेने पुढे जा; निर्भयपणें कूच करीत पुढे जा. तुम्ही कोठेंही गेलेत तरी एक गोष्ट आम्हांला पक्की माहीत आहे की, तुम्ही कोठेही सातासमुद्रापलीकडे गेलांत वा पाताळांत गेलांत, तरीही तुमच्या खेड्यांमध्ये आंबराईंत असणारें जें तुमचें घर त्या घराबद्दल, तेथील त्या तुळशीच्या आंगणाबद्दल, तेथील तुमच्या वाडवडिलांबद्दल तुमच्या हृदयांत सदैव प्रेम जागृत राहील. जा. आमच्या जगण्यापेक्षां तुम्ही जगणेंच जास्त श्रेयस्कर आहे असें आमचें

मत आहे. आमचें काय दस गेले पांच राहिले. तुम्ही भविष्यकाळाला बनवणारे! तुम्ही नसून आम्ही असण्यापेक्षां, आम्ही नसून तुम्ही असण्यानेच देशाचें अधिक कल्याण होईल. परंतु एक दिवस येईल की, ज्या दिवशी बाहेर भटकून भटकून, प्रयोग करून करून, तुम्ही कंटाळाल; पांखरें भटकतील भटकतील व दमून परत घरटयाकडे येतील; तुमच्या लढाया लढून तुम्ही दमून जाल; तुमचें अपूर्ण राहिलेलें काम तुम्ही तुमच्या मुलांबाळांच्या हातांत सोपवून द्याल व पुन्हा एकदां तुम्ही आपलीं हृदये, तुम्ही आपले मिटू पाहणारे डोळे व उडू पाहणारे प्राण या सर्वांना घेऊन, प्राचीन ऋषिमुनींच्या ज्ञानमंदिराकडे याल; त्या शांतिप्रद थोर अध्यात्मविद्येच्या साहाय्यानेंच, तिचा हात व आधार घेऊनच शेवटी मुक्त व्हाल, शांत व्हाल; त्यावेळेस ज्या तुमच्या वृद्ध वाडवडिलांनी—तुम्ही तिरस्कृत केलेल्या वाडवडिलांनी—हा जो ज्ञाननिधि राखून ठेवला, ही जी अध्यात्मविद्या जतन करून ठेविली, ही जी अमृतवल्ली जपून ठेविली, त्या पूर्वजांचे पुण्य स्मरण होऊन तुमच्या डोळयांतून कृतज्ञतेचे अश्रू खळखळ धावून आल्याशिवाय राहणार नाहीत; शेवटल्या क्षणाला डोके ठेवावयास हें हक्काचे, स्वतःच्या मालकीचें राष्ट्रीय ध्येयरूप मंदीर, ही आपल्याच अध्यात्ममाउलीची मांडी, ज्यांनी तुमच्यासाठी राखून ठेवली, परंतु ज्यांना तुम्ही शिव्याशाप दिलेत व हिडीस फिडीस केलेत, त्याचे थोर स्मरण होऊन तुमचा कंठ भरून येईल व हृदय सद्‌गदीत होईल. या जुन्या घरात, या तुमच्या मठींत तुम्हाला जी शांति व शीतलता मिळेल तशी तुम्हाला कोठेंही मिळालेली नसेल! या नदीकांठच्या जुन्या मंदिरांतील धूपारतीच्या वेळेचा सायंकाळचा घण घण घंटा नाद, त्याच्याहून अधिक मधुर व अधिक पवित्र संगीत आपण कोठेही ऐकले नाहीं असे तुम्हांस वाटेल! जा, बाळांनो, जा. परंतु लक्षात धरा. भूतकाळ हा भविष्यकाळासाठीच तिष्ठत असतो; त्याची अवहेलना झाली तरी तो थोरपणानें ती गिळून उभा असतो; तो मरून जाऊं इच्छित नसतो; कारण आपल्या मुलांना आपली जरूरी लागेल हें आईबाप ओळखून असतात; भूतकाळ हा भविष्यकाळाचा देव आहे व भविष्यकाळासारखा दुसरा कोणीहि भक्तोत्तम त्याला नाहीं! ”

धर्म व राष्ट्रीय अभ्युदय :१३:

धर्मामुळें राष्ट्रें दुबळीं होतात, धर्मामुळेंच हिंदुस्थानचा ऱ्हास झाला व धर्म वगैरेंचें बंड नसल्यामुळें जपानचा अभ्युदय झाला असें जे आमच्या देशांतील कांहीं अविचारी लोक भरमसाट बडबडतात, त्याचा कितीही कडक शब्दांत निषेध केला तरी तो कमीच होणार आहे.

असल्या या असत्य व भ्रामक कल्पनांचा धुव्वा उडवून देण्यासाठीं कोठून कसा आरंभ करावा हेंच समजत नाहीं. आमच्या या वरच्या मित्रांची धर्माची जी कल्पना आहे, तिच्याच प्रथम चिंधड्या उडवाव्या का? किंवा राष्ट्राचे उदयास्त म्हणजे तरी हे काय समजतात हें त्यांस विचारावें? राष्ट्राचा ऱ्हास व विकास पाहण्याची यांची दृष्टि तरी कोणती आहे? कदाचित् कांहीं दुसरे लोक या वरील मडळीस संतापानें व रागानें एकदम म्हणतील, "जपानला वैभव आज आहे असें कोण म्हणतो! जपान रानटी आहे; जपानला धर्म नाहीं असें तुम्ही म्हणत असाल तर जपान सुधारला आहे व वैभवावर आहे हे आम्ही खरेंच मानीत नाहीं. ज्याला धर्माचा आधार नाही, तें नष्टच होणार. चोरालासुद्धां आपसांत भांडण होऊ नये म्हणून नीति लागते! जपानजवळ नीति नसेल, धर्म नसेल तर तें वैभव वैभवच नव्हे; तो बुडबुडा आहे–फुगेल फुगेल व फुटेल! जपानला धर्म नसेल तर जपानचें नांव कालोदरांत लौकरच लुप्त होईल.

तसेच कांही म्हणतील कीं, हिंदुस्थानचा ऱ्हास झाला आहे ही गोष्टही खोटी आहे. हिंदुस्थान उज्ज्वल भविष्याच्या उंबरठ्यावर उभा आहे व तारुण्याचें रक्त त्याच्या रोमारोमांत आज नाचत आहे

परंतु सत्य खरें काय आहे, तें ज्यानें त्यानें आपल्या स्वभावानुसार, वृत्त्यनुसार पहावें. असल्या गोष्टींत चर्चा अगदी निरुपयोगी असते. जशी दृष्टी तशी सृष्टी. आपल्याभोंवतीं नवीन स्वर्ग निर्माण करावयाचा आहे, नवीन पृथ्वी बनवायची आहे. जो हें करून दाखवील, त्याचा मार्ग सत्याचा. नवीन सृष्टी दिसूं लागल्यावर कोणाचा पक्ष सत्य हें प्रत्येकाला लगेच कळून येईल. नवीन स्वर्ग व नवीन पृथ्वी निर्माण करण्याची ही कामगिरी निराशावादी व खडे फोडणारे अशांच्या हातून कधींही व्हावयाची नाहीं.

हिंदुस्थानांत धर्मामुळें ऱ्हास झाला व जपानचा अभ्युदय धर्माच्या

अभावामुळें झाला असे म्हणणारे जे आमचे मित्र आहेत त्यांना आमचा असा प्रश्न आहे कीं, कृपा करून तुमची धर्माची कल्पना काय ती तरी आम्हांला नीट कळूं दे. एकदां धर्म काय याची व्याख्या ठरली म्हणजे मग कदाचित् असेंच दिसून येण्याचा संभव आहे कीं, धर्मामुळेंच हिंदुस्थान जिवंत राहिला, धर्मामुळेंच तो टिकाव धरून उभा राहिला. परंतु असें जेव्हां आम्ही म्हणतों तेव्हां धर्म याचा अर्थ रूढी, दंतकथा, स्नानसंध्या, टिळेमाळा, भस्मे व जानवी, गोमुत्रें, प्रायश्चित्ते व गोप्रदानें हा नसतो. सत्यश्रद्धा व सत्यविचारांचें आचारांत प्रगटीकरण म्हणजे धर्म हा आमचा अर्थ असतो.

अशा अर्थानें हिंदुधर्माकडे पाहूं लागलों म्हणजे मग माझें संकट दूर कर, माझा रोग बरा कर, असली दुबळी नवस करणारी मूर्तिपूजा म्हणजे हिंदुधर्म नव्हे, हें दिसून येईल. राष्ट्राच्या महान् व अनंत जीवनांत पराजयाइतकाच जयहि क्षणभंगुर आहे. सदैव विजयीच व्हाल, ऐहिक भाग्यानें मिरवाल, अशी लालूच हिंदुधर्म दाखवीत नाही. जय वा अपजय ही हिंदुधर्मातील दृष्टि नाही. यश की अपयश ही हिंदुधर्माची दृष्टि नाही. कर्म—निष्काम कर्म—एवढाच हिंदुधर्माचा शब्द आहे जय येवो वा पराजय येवो तूं आपला स्वधर्म उत्कृष्टपणें आचर, तूं आपलें कर्म नीट बजाव; तूं लढत रहा, कर्म करीत रहा; " मामनुस्मर युद्धचच " ही हिंदुधर्माची शिकवण आहे " विजयाकडे जाण्याचा एखादा जवळचा रस्ता माझ्याजवळच आहे, मी दाखवितों, या. " असले ढोंग हिंदुधर्म दाखवीत नाही. स्वर्गातील अप्सरा व नंदनवनविलास किंवा नरकांतील यमयातना, नाना फळें किंवा नाना छळ—हिंदुधर्म हें कांहीं दाखवीत नाही. तीं फळें दाखविणारा तो खरा हिंदुधर्म नव्हे. हिंदुधर्म—खरा हिंदुधर्म-आमिषें दाखवीत नाहीं. तो हिंदुधर्माचा स्वभाव नाही. " या, मी पटकन् वैभवावर चढवतों, " असें तो सांगत नाहीं. हिंदुधर्म म्हणजे गारुड्याचा खेळ नाहीं, जादुगाराची जादु नाहीं. गारुडी क्षणांत कोयींतून आंब्याचा वृक्ष बनवितो व त्याला फळेंहि लटकलेलीं दाखवतो. परंतु तो वृक्षहि क्षणांत अदृश्य होतो. सदैव तशीं आम्रफळें त्या गारुड्याला खरोखर लाभतीं तर त्याला भीक मागत फिरावें लागलें नसतें व बाजारांतील आंबे विकत घ्यावे लागले नसते. असले हातचलाखीचे खेळ करून दाखविणारा हिंदुधर्म नाहीं. जादूच्या खेळांपेक्षां हिंदुधर्म

उदात्त आहे, अशी आमची खात्री आहे. हिंदुधर्म जर केवळ विजयाचेंच तत्त्वज्ञान सांगत असेल, तर तो अपूर्ण राहील; जगाच्या अर्ध्या अनुभवावरच उभारलेला ठरेल. जय वा पराजय, यांची फिकीर न करतां तूं भलेपणानें, मनांत श्रद्धा व वर परमेश्वर या भावनेनें कर्म करीत रहा, अविरत झगडत रहा, असें सांगून हिंदुधर्म जयपराजयांच्या वर गेला आहे. तो विजयाचे नगारे वाजवीत नाही व पराजयाचे गाराणेंही गात नाहीं. जयानें हुरळू नका, उन्मत्त होऊ नका; पराजयानें होरपळू नका, मुळमुळू रडू नका, असे सांगून हिदुधर्म जणु निर्द्वद्वाकडे घेऊन जात आहे, केवळ कर्तव्याकडे घेऊन जात आहे.

आपणांमध्यें खरी अचल श्रद्धा असेल, तर जय किंवा पराजयाचे आपण साक्षी बनू, जगांतील जयापजयांचे खेळ, खाली वर नाचणाऱ्या राष्ट्रांचा नाच, हें रहाटगाडगें कौतूकानें पहात राहूं. विजयाकडे जिवाची शर्थ करून सदैव जाण्याचा आम्ही प्रयत्न करू, परंतु त्या विजयाचेही आम्ही गुलाम नाही, विजयाचे मिधे नाही. पराजयाचें विजयांत परिवर्तन करण्यासाठी आम्ही झगडत राहिलों तरी त्यावरून पराजयाने आम्ही खचून गेलों होतो असेही नाही. जय वा पराजय-आम्ही धीरगंभीर राहूं. पडत्या व चढत्या-दोन्ही प्रकारच्या लाटांशी हातघाई करून ध्येयतीर गाठू. समुद्रांत पडणाऱ्याला पावलापावलाला एक लाट खाली नेते, दुसरी वर चढवते-परंतु तो पुढेच जात असतो. त्याप्रमाणें जयापजयाची पाउलें टाकीत आम्हीं ध्येयदेव गांठू. जय व पराजय ही माझी दोन पावलें आहेत. जन्ममरणाचीं पावले टाकीत मनुष्य ज्याप्रमाणें पुढे चालला आहे, त्याप्रमाणे जयापजयाचीं पावले टाकीत आपणांस पुढें जावयाचें आहे. जय वा अपजय-या दोहोंना साधन करून मला माझे परमविकासाचें-परिपूर्णतेचें ध्येय गांठावयाचें आहे. आमच्या अंतःकरणांत सार्वभौम असा, परमथोर असा, कशानेंही उल्लू न होणारा व खचून न जाणारा असा संयम आहे या महान् संयमाच्या जोरावर जगांतील बऱ्यावाईट परिस्थितीचा आम्ही आमच्या मनावर यत्किंचितही परिणाम होऊं देणार नाही. ज्यांची सारी दृष्टि या मर्त्य जगांतच मिळणाऱ्या विजयावर व वैभवावर, सुखांवर व विकासांवर खिळलेली आहे, त्यांचा आपणांस हेवा व मत्सर कशाला वाटावा ? या जगांत जयापजय, सुखदुःख जन्ममरण, पतन आरोहण, उदय व अस्त, भरती ओहटी, मान अपमान,

विकास व विनाश, हंसणें व रडणें, स्तुति व निंदा यांचा विशाल दोला सारखा पुढे मागें होत आहे. सुखापाठोपाठ छायेप्रमाणें येणारें दुःख, मोठ्या विजयाच्या पाठोपाठ उरांत धडकी भरवणारा पराजय, ट्राफल्गारच्या पाठोपाठ आस्टर्लिट्झ, असें चक्रनेमिक्रमेण हे जग सारखें झुलत आहे, हें आपणांस माहीत नाही का ? या द्वद्वांतून तर पलीकडे जावयाचें आहे. जयाला व पराजयाला दोघांसहि काटीत छाटीत आपणांस पुढे जावयाचें आहे. समोर त्या पैलतीरावर असलेल्या परमेश्वरास पहावयाचें आहे.

परिस्थितीच्या भरतीओहटीतून, या जयापजयांतून, दोहोंतूनही जो मानवी विचार, जे मानवी चारित्र्य निर्माण होत असतें, त्या सत्य व चिरंजीवी वस्तूला धर्म म्हणतात. हे जे विचारधन आपण निर्माण करीत असतो, हें जे चारित्र्य आपण जमा करीत असतों, त्याच्याशीं सहकार्य करूनच, त्याची मदत घेऊनच आपण आपलें सामाजिक जीवन किंवा राष्ट्रीय जीवन उभारीत असतों. राष्ट्रीय जीवन व धर्म यांची फारकत नसते धर्म व राष्ट्र, धर्म व समाज याच्यांत प्राण व कुडी असा संबंध असतो. हा चारित्र्यरूप व वैचारिक धर्म याची राष्ट्रीय जीवनांतून हकालपट्टी कराल तर नाश होईल. प्राचीन ईजिप्त, मेसोपेटोमिया, खाल्डिया, असीरिया—यांना काळाच्या पोटांतून पुन्हां कोण वर काढील ? कोणीही नाही. कारण ज्या गोष्टींनी त्यांना विशिष्टत्व आलें होतें, ज्या विचारांनीं, ज्या चारित्र्यानें त्यांना विशिष्टत्व मिळालें होते, त्या गोष्टी कायमच्याच नाहीशा झाल्या. भाषासुद्धां, असा काही चारित्र्य-धर्म असल्याशिवाय, मोलवान कल्पना व थोर विचार याचा सांठा असल्याशिवाय, जिवंत राहूं शकत नाही. जेथें चारित्र्याचा विकास उत्तरोत्तर होत नाही तेथील भाषाही मरत जाते. यासाठी क्षणिक लखलखाटानें आपण दिपून जाऊं नये. रोम कोठें आहे, स्पेन कोठे आहे; पोर्तुगाल कोठे आहे ? व्यक्तीच्या जीवनांत जशीं घटकापळें त्याप्रमाणें राष्ट्राच्या जीवनांत अनेक शतकें, अनेक युगें म्हणजे क्षणाप्रमाणें आहेत. काळ चाललाच आहे. काळाच्या जाण्या येण्यावर राष्ट्रांचे अस्तोदय अवलंबून असतात. परंतु जो विचार-निधि; जीं दिव्य ध्येयें राष्ट्राला, या भरती ओहटीच्या काळांत, या येणाऱ्या जाणाऱ्या कालौघांत मिळालेली असतात, ती जोंपर्यंत राष्ट्र उराशीं धरून ठेवील, तीं जोंपर्यंत निष्ठेनें, चिकाटीनें, कष्टानें, क्लेशानें, प्रसंगीं प्राणार्पण करूनही

सांभाळील, हें बीज, ही पुंजी जोपर्यंत राष्ट्र हातची जाऊं देणार नाहीं, प्राणांचें पांघरूण घालून त्याला जपेल, तोंपर्यंत राष्ट्राला मरण नाही. क्षणभर व्यापारांत एखाद्या राष्ट्राची चलती झाली म्हणून तें मोठे शतकृत्य झालें, तें इतिहासांत नमूद करून ठेवण्याच्या लायकीचें झालें असें होत नाहीं. विजय मिळविणाऱ्या पुरुषाचें चारित्र्य राष्ट्रातून कधीही मरून जाऊ नये, यासाठी खटपट होत नसेल, तें चारित्र्य सांभाळून ठेवण्यासाठी प्रयत्न होत नसतील, तें चिरजीव व्हावें म्हणून कष्ट होत नसतील, तर ते विजय विजयी पुरुषाबरोबरच विलयाला जातील. चारित्र्य व प्रामाणिकपणा जर पाठीशीं नसेल तर व्यापारी भरभराट फार दिवस टिकणार नाहीं.

आपला धर्म शिकवितो की, हे जग म्हणजे कांही अंतिम सत्य नव्हे. अनंततेच्या मानाने हे जग कांहीच नाही, मिथ्याच म्हणाना. हिंदुधर्माची ही विशाल दृष्टि ज्याच्या हृदयांत श्रद्धापूर्वक बिंबलेली असेल, तो बाह्य ख्यालीखुशालीच्या जीवनासाठीं, बाह्य सुखविलासांसाठी, भराभरा सुखोपभोग भोगावयास मिळावेत म्हणून, उच्चतम असा धार्मिक आनंद, चारित्र्याचा व सत्यानुभवाचा आनंद, तो दिव्य व अवीट असा आंतरिक आनंद गमवावयास तयार होणार नाही; मृत्कणासाठी माणिक मोती फेकून द्यावयास तयार होणार नाही. चिंतामणि फेकून गारगोटी पदरी बांधणार नाही; जिवंत झरा सोडून क्षणीक नळाच्या थेंब थेंब पाण्यावर विसंबणार नाही. आणि या पृथ्वीवरचेंच वैभव पाहिजे असलें तरीसुद्धां, क्षणिक सुखापेक्षां सदसद्विवेक बुद्धीला मान देण्याची, तिचा सूर ऐकण्याची जी अत्यंत थोर वृत्ति, तीच जवळ असली पाहिजे. ऐहिक किंवा पारमार्थिक—कोणत्याहि फळाकडे बघा, सद्गुणसाधनें तीच आहेत, तीच लागतील.

प्रपंच व परमार्थ :१४:

पृथ्वीवर अनेक देश आहेत; परंतु प्रत्येक देशांत हे श्रेष्ठ व कनिष्ठ, हें उच्च व हें नीच, हें पर हे अपर, हे पवित्र हे अपवित्र, हे सांसारिक हें पारमार्थिक असे भेद दिसून येतात. या पर अपराच्या, उच्चनीचाच्या

कल्पना पार झुगारून देण्याचें धाडस जर कोणी केले असेल तर तें फक्त हिंदुस्थाननें होय. या भेदाच्या भिती उडवून टाकण्याचें काम भारताने केलें आहे. विचाराची इतकी धीरता इतरास दाखवतां आली नाही; विचाराची एवढी मोठी उडी इतर राष्ट्रांस मारतां आली नाही. अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा तळास लावून, बुडया मारून मारून ह्या थोर तत्त्वज्ञानमौक्तिकाला वर काढून आणून, त्याच्या जोरावर सर्व जीवनाचा साक्षी होऊन राहण्याचें महाभाग्य, जीवन म्हणजे खेळ आहे, लीला आहे, असे अंतरगी समजून वागण्याचें भाग्य मानवाला हिंदुधर्माने दिले आहे. आपल्या थोर पूर्वजांची महनीय करणी व विशाल विचारसरणी, त्यांची कृत्ये व त्यांची ध्येयें यांना शोभेसें आपण वागणार नाही का? आपल्या पूर्वजांच्या मार्गावरून आपणच जर गेलों नाही, तर दुसऱ्यांना तरी तेथे बोलावण्यास आपणाला तोंड कोठून राहणार?

पकडण्याच्या आधी थोडा वेळच पुढील तेजस्वी व गभीर शब्द येशू ख्रिस्त बोलले होते. प्रभु म्हणाला, "सायमन, सायमन! सैतान तुला निवडून काढणार आहे. सैतानाची दृष्टि तुझ्याकडे वळली आहे, तुझ्या जीवनाच्या कणसांतील धान्याचा दाणा, शुद्ध तेजस्वी सत्त्वाचा दाणा दिसावा म्हणून सैतान तुला झोडपून पाहणार आहे." भावि कृत्यांच्या छाया आधीच दिसू लागतात अशी म्हण आहे. पावसाची लक्षणें आधी दिसू लागतात. भगवान् ख्रिस्त हे शब्द जणु स्वतःलाच उद्देशून बोलत होते. अवतारी पुरुषाचें सामर्थ्य अपरपार असतें. सारें जग कट करून त्याची कसोटी पहावयास येत असते; सर्व जगाची अशी इच्छा असते की त्या महापुरुषानें शरण यावें; आपल्या बाजूस कोणी नाहीं, आपण असहाय, निराधार सर्वत्यक्त आहोत, अशी स्वत.च्या दुबळेपणाची त्या महापुरुषास जाणीव व्हावी अशी जणु जगाची इच्छा असते. परंतु तो महान् शक्तीचा अवतार, ती दिव्य भव्य विभूति, तो महात्मा, तोहि जगाची परीक्षा घ्यावयास तमासगिरांची परीक्षा घ्यावयास उभा राहतो; त्याची परीक्षा घ्यावयास सारें जग उभे राहातें व तो जगाची परीक्षा घ्यावयास उभा राहतो. जगांतील सारेच लोक निःसत्त्व व पोंचट झाले आहेत की काय, त्यांच्यांत कांही तेज, काही सत्त्व, कांही राम आहे की नाही, हें तो महापुरुष जाणून घेऊ इच्छितो. जगाची नाडी पहावयास तो उभा राहतो. अखिल मानवजात विकारानीं उन्मत्त होऊन सभोवतीं

हैदोस घालीत असतां तो महात्मा ध्रुवताऱ्याप्रमाणें आपल्या ध्येयाशीं निष्ठावंत राहतो. त्याची दृष्टि स्थिर असते. त्या महापुरुषाच्या पायांजवळ लाखों लाटा, कोटयावधि जीवांच्या जीवनाच्या चंचल लाटा हेलकावत असतात; परंतु पहाडाप्रमाणें तो महापुरुष अचल राहातो. समाजांत दुर्बलता, चंचलता जितकी अधिक, तितकी महात्म्याची स्थिरता, ध्येयनि ता व शक्ति हीं अधिक दिसून येतत.

अवतारी पुरुष समाजांत जन्मास येणें हा चमत्कार नाही. ही एक अपरिहार्य गोष्ट आहे. भटकणारे लोहकण चुंबकाभोंवती जमा होतात. भटकणारे ग्रहोपग्रह सूर्याभोंवती प्रदक्षिणा घालू लागतात. मानवजातीच्या भ्रमती करणाऱ्या भावनांना, अस्थिर व चंचल विकारांना व विचारांना स्थिरता देण्यासाठीच अवतारी पुरुषाची नितान्त आवश्यकता असते. आपल्यामधील पतितांतील पतित, हीनांनील हीन, यांनाही अवताराची आवश्यकता आहे. अवतारी पुरुष निर्माण करण्यांत त्यांचाही भाग असतो; त्यांनाही त्याचें श्रेय असतें. आपले सर्वांचे प्रयत्न, आपल्या सर्वांच्या धडपडी, पतितांच्या वा पवित्रांच्या, तो अवतारी पुरुष निर्माण झाल्यानें सफळ होतात. आपल्या सर्वांच्या लहान मोठ्या चुकत माकत होणाऱ्या धडपडीची बनणारी, बनतबनत येणारी जी प्रचंड लाट, हेलकावणारी काळीसावळी अस्थिर चंचल लाट—तिच्यावरचा शुभ्र स्वच्छ फेस म्हणजे महापुरुष होय आपल्या या प्रयत्नांमुळें आपण महापुरुषाशी जोडले जातों. आपल्याच चिंतनाचें व श्रमाचें फळ म्हणून तो प्रकट झालेला असतो. आपले क्षुद्र प्रयत्नही आपणांस महापुरुषाकडे घेऊन जातात; त्याच्या कार्यांत, त्याच्या जीवनांत भागीदार करतात. सेतूबंधनांत वाळूचे अंगाला चिकटलेले कण नेऊन झाडणारी खारकुंडी हिचाही भाग आहे. रामाच्या कार्यांत तिलाही स्थान आहे रामाशी हनुमानाप्रमाणें तीहि जोडली गेली. कळत वा नकळत आपले सारे लहान मोठे प्रयत्न, आपली सर्व कर्मे व आपले सर्व विचार आपणांस अवतारी पुरुष व त्याचें महान् कार्य यांच्याशीच जोडीत असतात. लहान मोठे सारे ओहोळ, पवित्र ओहोळ किंवा गाळीचा लेंड ओहळ महान् नदीला मिळण्यासाठींच चालले आहेत; व ती महान् गंगा नदी त्यांना सागराकडे घेऊन जाणार आहे. आपणांस ही दृष्टी एकदां आली म्हणजे मग उत्तरोत्तर अधिक काम करावें

असें आपणांस वाटूं लागेल. " माझा कार्यभार कमी कर. " अशी प्रभूला प्रार्थना करीत न बसतां " काम करावयास अधिक सामर्थ्य व उत्साह दे, उदंड कामें करूं दे. " अशी प्रार्थना आपण करावयास लागूं. मग आपण म्हणूं " हे देवा, मा शांति नको, मला बळ दे. " मनाची शांति हा अभ्यासाचा व संवयीचा, संयमाचा व विवेकाचा परिणाम आहे. परंतु दुबळ्याला खरी शांति असू शकत नाहीं. अनंत सागर अनंत लाटांनीं हेलकावत असतो, परंतु अंतरीं गंभीर असतो; भगवान् विष्णु सहस्र फणांच्या शेषावर शांतपणें पडून राहतात; भीष्म शरपंजरावर शांत होते; हरिश्चंद्र आगींत घातला जात असतां शांत होता; सुधन्वा तप्त तेलांत तळला जात असतां कमळाप्रमाणें हंसत राहिला. बळाशिवाय शांति नाहीं. जर खरें बळ, खरा निश्चय, खरी श्रद्धा हीं असतील तरच खऱ्या शांतीचा आनंद उपभोगतां येतो. ज्या जीवनतरूला अलोट श्रद्धेचीं व अपार सामर्थ्याचीं बळकट मुळें आहेत, त्याच जीवनतरूला खऱ्या शांतीचीं फळें लागतात. दुर्बळाला व निराश जीवाला शांति नाहीं, समाधान नाहीं, कांहीं नाहीं.

शारीरिक अहंकार, हा देह म्हणजेच मी, या गोष्टी ज्याच्याजवळ आहेत, या कल्पना जो उराशीं धरून बसला आहे, त्याची दृष्टि स्थूल असते; बाह्य विषयांवर, बाह्य सुखदुःखांवर त्याची दृष्टि खिळलेली असते. पार्थिवाच्या पलीकडे त्याची दृष्टी भेदून जात नाहीं. " त्यांनीं मला मारलें, ते माझी निंदा करतात, त्यांनीं म्हटलें, त्यांनीं टीका केली, " असल्याच क्षुद्र अनुभवांत तो एकरूप झालेला असतो; गुरफटून गेलेला असतो. या सुखदुःखाच्या, मानापमानांच्या पंकिल पल्लवांतच तो बरबटलेला असतो, व तेथूनच बोंबलत असतो; परंतु ज्याचा अहं परब्रह्मांत मिळून गेला. ज्याचा जीव शिवांत मिसळला, ज्यानें आपला जीवनबिंदु त्या महान् जीवनसिंधूत मिसळून दिला, त्याच्या वाऱ्याला देखील असल्या क्षुद्र गोष्टी, ही चिरचीर व ही रडारड, दुसऱ्यांच्या शिव्या वा स्तुति उभ्या राहात नाहींत. फारच झालें तर या गोष्टींचा तो साक्षी बनतो. आकाशांत ढग येतात व जातात; वादळें उसळतात व शांत होतात, परंतु आकाश निळें निळें शांत अखंड वर पसरून राहिलेंच आहे. हीं वरचीं वादळें वरच विरून जातात. तीं आकाशाला भेदून आंत शिरत नाहींत. थोर महात्म्यांची वृत्ति अशीच गगनाकार असते. दुःखें, संकटें यांची त्यांना भीति वाटत नाहीं. आपल्या

हृदयाकाशाची परीक्षा पहावयास आलेले हे ईश्वरी दूतच आहेत या भावनेनें तो कष्टक्लेशांकडे पाहतो. दुःखाची काळी घोंगडी वरून पांघरून आलेला हा आंत मुरलीधर सांवळा श्रीकृष्णच आहे हे तो जाणतो व बाहू उभारून या दुःखाचें स्वागत करावयास पुढें येतो. दुःखांना, विपत्तीना तो हृदयाशी धरतो. या आपत्तीचें स्वागत करावयास उभे रहा, घाबरूं नका असें भीतिग्रस्तांस तो धीर देत सांगतो व आपण स्वतः पुढें होतो. परमेश्वर नाना रूपांनी नटून येईल. तो कधीं प्रियकर म्हणून येईल, कधीं छळकर म्हणून येईल; तो कधी भिकारी म्हणून येईल, कधी राजाराजेश्वर म्हणून येईल; कधी रुद्र म्हणून येईल, कधी शिव म्हणून येईल. या सर्व रूपांत तोच आहे, जीवनाचा पेला देणारा व मरणाचा पेला देणारा एकच आहेत, हें ओळखणें हें आपले काम आहे. ही एकदां दृष्टि आली, हा लपडावाचा खेळ खेळावयाला जो शिकला, सर्व गोष्टीत लपलेल्या त्या नटमूर्तीला ओळखावयास जो शिकला, या सर्व विश्वाशी एकरूपता पहावयास जो शिकला, त्याला जीवनांत असहाय असे कधीच वाटत नाही. अनत परमात्मा अनंत हातांनी मला कवटाळीत आहे असे त्याला दिसतें. चावणारा सर्प चुंबन देऊनच गेला असें त्याला वाटतें. त्याला भय ना भीति. तो कोणाला भिणार ? छळणारा मीच व छळला जाणारा मीच. मीच मला तारीत आहे. मीच मला मारीत आहे. रडणारा व रडवणारा, छळणारा व छळला जाणारा—दोघां मिळून आईचा खेळ चालला आहे, त्या विश्वमातेची लीला चालली आहे. आईच्या नाटकांतील आम्ही दोन पात्रें—एवढेंच तो जाणतो व खेळत राहतो. अखंड सच्चिदानंदाचा अनुभव तो अंतरी घेत राहतो. अव्यग व अलोट सुख त्याच्या वर्तनात दिसून येतें. सूर्याची प्रसन्नता त्याच्या मुखावर असते; ताऱ्यांची शांति डोळयांत असते; अर्भकाचें हास्य ओठावर असतें. झऱ्यासारखा बुडबुड जणुं तो आनंदानें उसळत असतो. "आनंदसागरीचे कुंभ, चुबकळोन भरले"—असे ते महात्मे असतात. हात, पाय, नाक, डोळे फुटलेल्या अशा या आनंदाच्या चल मूर्तिच जणु आहेत असें दिसून येतें. त्यांच्या अंतःकरणांत तंबोरा लागलेला असतो, सिंहासनावर सच्चिदानंद विराजमान असतो, संगीत सुरू असतें—अखंड सुरू असतें. असा जो अवतारी पुरुष-जगाला आनंदानें आवारूं घालूं पाहणारा पुरुष, दुःखालाही सुखमय करणारा, आपत्तीच्या काळयाकुट्ट ढगांना हृदयांतील सूर्यकिरणांचा स्पर्श करून सुवर्णमय

करणारा असा जो हा महात्मा तोच आपली आशा, तोच आपली विश्रांति, तोच सखा; तोच जीवविता, तो उठविता; तोच सुखकर्ता, दुःखहर्ता, उद्धर्ता; अशा विभूतीचीच, अशा अवतारी पुरुषाचीच आपणांस तहान असते, तळमळ असते. आपले सारे लहानमोठे प्रयत्न त्यालाच निर्माण करण्यासाठी असतात. लहानमोठी हिरवी झाडे जीवन देणाऱ्या मेघाला ओढून आणतात. त्याचप्रमाणें आपली लहानमोठी जीवनें, कोणाचीं उंच, कोणाचीं ठेंगणी, कोणाचीं सरळ, कोणाची वेडीवांकडीं, कोणाचीं पवित्र, कोणाची अपवित्र, —परंतु हीं जीवनें त्या कारुण्यामृताने भरलेल्या महामेघाला, महापुरुषाला खेंचून आणण्याचा कळत वा न नकळत सारीं प्रयत्न करीत असतात; आणि तो आला म्हणजे आपण तृप्त होतो, कृतार्थ होतो.

देवघरांतील साक्षात्कार निराळा व जगाच्या धांगडधिंग्यांत येणारा साक्षात्कार निराळा. देवघरांतील देव मंजुळ मुरली वाजवणारा मुरलीधर आहे; परंतु बाहेरच्या विशाल जीवनांतील देव तो जनार्दन मुरहर आहे. घरांतील देव शिवशंकर आहे; बाहेरचा देव भीषण रुद्र आहे. दोन्ही अनुभवच. कारुण्यमय व कोपमय—दोन्ही रूपांतील साक्षात्कार हवा. हातांत प्रेमानें वडी देणारी आई व रागानें थोबाडीत देणारी आई—आई एकच व ती मला प्रिय आहे—हजारो हात, हजारो डोळे, लसलसणाऱ्या हजारों जिभा असा हा बाहेरचा नानारूपधारी विराट परमेश्वर, त्याला ओळखलें पाहिजे व गोडस गोजिरा शामल कृष्ण तोहि पाहिला पाहिजे. दोन्ही ओळखी हव्यात. दोन्ही मार्ग परब्रह्माकडे जाण्यासाठींच तयार केलेले आहेत. रस्त्यांतील, बाजारांतील विविध जीवनांत कसें वागावें, तेथेंहि त्या परमात्म्याचा साक्षात्कार कसा करून घ्यावा हें अवतारी पुरुष दाखवीत असतो. सारे आनंद व ज्ञान यांची परिसीमा म्हणजे सच्चिदानंद होय. जगाचें ज्ञान व जगांतील आनंद यानांहि शेवटीं त्यांत विलीन व्हावें लागतें—विलीन होतातच. आपले सर्वांचे बरे वाईट प्रयत्न व् अनुभव महापुरुषाच्या प्रयत्नांत परिणत होतात व महापुरुषाची इतरांना जवळ घेऊन वाढलेली जीवनगंगा शेवटीं अनंत सागरास जाऊन मिळते.

आमचें प्रकाशन

			रुपये
१	तीन मुलें	साने गुरुजी	२॥
२	क्रांति	"	३
३	स्त्रीजीवन १ व २	"	३
४	मुलांसाठीं फुलें	"	-।-
५	राष्ट्रधर्म	"	२
६	समाजधर्म	"	·॥·
७	समाधीवरलीं फुलें	वि. स. खांडेकर	२
८	अत्तराचे दिवे	वि. वि. बोकील	१॥
९	मंगळागौरीच्या रात्रीं	"	३
१०	मीना-नीना	"	१
११	आबा	"	३
१२	कडू साखर	ग. ल. ठोकळ	१॥
१३	काव्यकलेचें अंतरंग	के. नारखेडे	२
१४	आगरकर	पु. पां. गोखले	-॥-
१५	माईची माया	ना. धों. ताम्हनकर	१
१६	जागत्या छाया	अनंत काणेकर	२
१७	पांढरपेशांचें जग	श्री. ज. जोशी	१॥
१८	समाज आणि समाजसेवा	काका कालेलकर	१
१९	सुगंध	ग. ल. ठोकळ	२
२०	चौफुला	आचार्य भागवत	१
२१	बोलघेवड्या	ना. धों. ताम्हनकर	·॥·

प्रकाशकः— दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर, ५२९ सदाशिव, पुणें २.